

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 111 (16569)

2002 чылдың
сентябрь 26,
ЧЕТВЕРГ

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

САЛГАЛЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы сентябрь 24-те болуп эрткен. 2002 чылда назы четпестерниң чайгы дыштанылгазын организаастаанының болгаш күш-ажылга хаара тутканының түндүгү бир дугаарында аңаа чугаалашкан.

Бо ажылды чогуур денелге чорудар дээш Тыва Республиканың Чазаа, яамылары, ведомстволары эвээш эвес хемчеглерни алганын хуралга демдеглээн. Ооң түннелинде эрткен чылдардан 2002 чылда уругларның чайгы дыштанылгазын, оларны күш-ажылга хаара тударын эки организаастаан. Лагерьерге 31 муң ажыг уруг дыштанып, кадыын быжыглан. ТР-ниң Өөредилге яамызы 16.848 уругун, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы — 5721, өске яамылар, ведомстволар — 8301 уругун дыштанылгазын организаастаан. 504 назы четпестерни Саян артынче чорудуп, кадыын быжыглаар хемчеглерни алган. 3313 назы четпестерни күш-ажылга хаара тудуп, акша-көпөк ажылдап алып арганы берген. Бо сан-чурагайлар эрткен чылдан ыракта хөй болган. Ооңбиле чергелештир уругларның дыштанылгазынын шынарнын экижиткен. Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Танды болгаш өске-даа кожууннарның өөре-

дилге килдистер, социал хөгжүлдө ажылдакчылары уругларның чайгы дыштанылгазын чөптүг организаастаанын хуралга айткан. Ада-иезиниң хайгааралы чок артканнарның, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уругларын, өскүстерни, учетта турар назы четпестерниң чайгы дыштанылгазынче улуг кичээнгеини салган.

Кылдынган ажылдар-биле чергелештир уругларның чайгы дыштанылгазын четпес организаастаан Чаа-Хөл, Тожу, Чеди-Хөл, Улуг-Хем кожууннарнын хуралга шүгүмчүлээн.

Хуралды башкарып эрттирген ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар А.А. Мельников чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, уругларның чайгы дыштанылгазын, оларны күш-ажылга хаара тударын эки организаастаанын демдеглээш, бо дээрже улуг уругдузалыг социал айтырыг дээрзин айткан. Бо ажылды чорударынга идепкейлиг киришкенерге Чазактың мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

ЧӨПТҮГ АЖЫГЛААР

Тыва Республиканың бюджет чээлизиң фондунун акша-хөреңгизин ажыктыг ажыглаарын бедидер талазы-биле хемчеглер болгаш берген чээлини дедир эгидерин хандырап дугайында айтырыгны хуралга сайгарган.

Тускай комиссия бюджет чээлизи алган 32 организацияны

хынап көргөш, сну канчаар ажылгап, дедир эгидип турарын тодараткан. Ниитизи-биле бюджет чээлизиң фондундан колдуунда 54 миллион рубльди чээлиге берген, ооң чүгле 13 ажыг миллионун дедир эгиткен. 14 млн. рубль дедир эгиттин-мээн өре болуп артып турар. Чээлини алгаш, ону чөптүг ажыглавайн турар бүдүрүлгелерни хуралга адаан. Оларның бирээзинге агроулетпүр комплекзиниң бүдүрүлгелерин хамаарыштырган. Олар 6 млн. ажыг рубльдиң чээлизиң алгаш, чүгле 8 муңун дедир эгиткен. Ооң-биле чергелештир чээлини ажыктыг ажыглавайн келген. Ооң түннелинде продукция бүдүрерин көвүдөдип шыдаваан. Өске-даа ыңдыг бүдүрүлгелер барын хуралга шүгүмчүлээн.

Моон соңгаар берген чээли акшазын чөптүг ажыглаарының талазы-биле шыңгыы чугаа хуралга болган. Ол ышкаш кандыг-даа коллектив алган чээлизиң дедир эгидери албан болурун айткан. Чамдык удуртукчулар чээли төлээрин узамдыктырып, үндүр бижиптер ирги бе деп бодап турарын шын эвес дээн. Чээлини алган соонда, ону ыяап-ла дедир эгидер ужурулуг.

Бюджет чээлизиң фондунун акша-хөреңгизин чөптүг ажыглаарының, ону чогуур үезинде дедир эгидериниң хемчеглерин айткан доктаалды хуралга хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Сөөлгү медээ езугаар

ОРАЙТАП ТУРАР

2002-2003 чылдың мал кыштаглаашкынында республиканың ажыл-агыйлары ниитизи-биле 136,3 муң тонна сүүзүнүт мал чемин, ооң иштинде сигенини 88,2 тоннаны белеткээр планыг. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери — 14,5 муң тонна, арагтар — 10,9 муң тоннаны, чурттакчы чон — 62,2 база дузалал ажыл-агыйлары — 632 тонна сигенини мал чеминге курлавырлап белеткээр ужурулуг. База ол ышкаш 331 тонна сенажты, 3000 тонна силосту сүт-бараан фермалары белеткээр.

Кожууннардан келген сөөлгү медээ езугаар алырга, бо хүннерде 81155 тонна сиген кестинген, ол бүгү херегледидиң 92 хуузу болуп турар. Эрткен 2001 чылдың бо үезинде ажыл-агыйларның белеткээр сигени 69231 тонна азы 70 хуу турган. Мал чеминиң белеткелинге 131 бригада болгаш звено машина-техника-биле быжыглаатынган, республикада хүнде ортумаа-биле 2101 кижиге сиген шөлдеринде ажылдап турар. Малга чөм белеткелиниң үезинде эң-не хөй санныг машина-техниканы болгаш ажылчын күштү Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыш-Хемчик, Би-Хем, Каа-Хем кожууннарның ажыл-агый удуртукчулары идепкейлиг организаастаан.

Малга чиртир сигени-даа тарааны четчишкып башкан үезинде ажаары ышкаш сүүзүнүт, чулук тыртып турар үезинде ажаап алыры кончуг чугула дээрзин чон билги дег турбуже, чамдык кожуун-

нарның ажыл-агыйлары орайтап турар. Ук ажылды октябрьның ийги декадазынга чедир уламчылаары магатчок. Эрткен чылдың бо үезинде республиканың ажыл-агыйлары 69231 тонна сигенини сараадын тургускан турган, ол бо чылдың деннелинде 11737 тонна эвээш болганы-дыр.

Чылдың-на сиген-ширбиил белеткээр черлерниң өрттешип, кадып-кургап келгенинде, сугаттыг черлерин эвээжеп оары харааданчыг. Ооң-биле чергелештир келир чылдың планынга үнүштүң өзер чадазын барымдаалап сугтарарын үезинде болгаш шынарлыг кылдыр чорударында бергедээшкинер таваржып турар. Ооң түннелинде мал чеминге белеткээр культураларның болгаш одар шөлдериниң ийи дугаар суггарылгазын бо чылын планда көрдүнгени-биле 18,6 муң гектарга чорудар турган болза, ам 16 мунда келген.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯ

Сентябрь 24-те Төп Азия девискээриниң чонун, бойдузун, дириг амыганның болгаш генофондузун хевээр арттыра, камгалаар талазы-биле делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция ажылын эгелээн.

Конференцияда Бурятия,

Хакасия, Красноярск, Новосибирск, Санкт-Петербург, Москва болгаш Италия, Германиядан база Тывадан эртем ажылдакчылары киржип турар.

Конференцияның ажиттынганы-биле Тываның күрүне университетиниң ректору Н.Г. Дубровский байыр чедирип сөс алгаш, университеттин ниити

байдалы-биле таныштырган. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар А.Т. Конгар конференцияның киржикчилеринге байыр чедиргеш, чедишкиннерни күзээн. Конференция «Таныжыңар, Мөңгүн-Тайга» деп эртем-шинчилел экспедициязы-биле доостур.

ХУРАЛДЫ СОҢГААРЛАТКАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының организастыг сессиязының 2002 чылдың сентябрь 23-те эртер ужурулуг хуралы депутаттар В.Х. Иргитиң болгаш Ш.В. Кара-оолдун аарааны-биле вкворум четпээнинден болбаан.

Эрткен неделяда Хоойлужудулга палатазының депутаттары В.Г. Вальков, К.Т. Даваа, А.П. Дамба-Хуурак, М.К. Куулар, Т.Б. Куулар, О.Х. Ондар, В.С. Орус-оол боттарының сонгулда округтарынга барып, кожууннарның тус чер бот-башкарылга

органнары-биле кады чорудар ажылды быжыглаар, сонгулдалар үезинде алган чагыларын күүседип талазы-биле ажылдарны чоруткан.

Улуг Хуралдың депутаттары сонгулда округтарынга хамаатыларны хууда хүлээп алырын организаастаан.

2003 чылда бюджет төлөвилелин, Хоойлужудулга палатазының регламентизиниң, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының

депутадының эрге-байдалының дугайында», «Улуг Хуралдың үезинде чорудулгазын организаастаар дугайында», «Тыва Республиканың Чазааның дугайында», «Тыва Республикага кижиге эргезиниң төлээлекчизиниң дугайында» хоойлу төлөвилелдерин чугаалажып көөр ажылдарны уламчылаан.

Организаастыг сессияның хуралын сентябрь 30-де 9 шакта эрттирерин планнаан.

УЛУГ ХУРАЛДЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

ЧАА ХООЙЛУНУ БОТТАНДЫРАРЫ-БИЛЕ

«Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадлалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де №67 Федералдыг хоойлузун боттандыраар сорулга-биле Мөңгүн-Тайга кожуунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязын тургузуп эгелээнин Төлээлекчилерниң Мөңгүн-Тайга кожуун хуралы РФ-тин Күрүне Думазынга, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының мандаттар хуваалдазынга кандидаттар даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, сонгулда блоктарынга

база эрткен сонгулдаларга Төлээлекчилерниң кожуун хуралының депутаттарының мандаттары дээш кандидаттары депшиткен сонгулда блоктарында, каттыжышкынарның, сонгукчуларның чурттап, ажылдап, өөренип, албан хаап турар черлериниң аайы-биле хуралдарында дьңнадып тур.

Мөңгүн-Тайга кожуунун муниципалдыг тургузуунун сонгулда комиссиязынын составында кириер кижилер дугайында саналдарны 2002 чылдың октябрь 17-де 17 шакка чедир Саны-Шири, 46 бажыңче азы кожуун чагыргазынче чорудар. Телефон: 4-62, 4-17.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРНИҢ МӨҢГҮН-ТАЙГА КОЖУУН ХУРАЛЫ

"КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БАНКЫЗЫ"

ДУЗАЗЫН КӨРГҮЗЕ БЕРГЕН

«Россияның көдээ ажыл-агый банкызы» ажык хевирниң акционерлиг ниитилели РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң айтышкыны-биле тургустунуп, 2 чыл бурунгаар тускай лицензияны алгаш, бодунуң ажыл-чорудулгазын күүседип кирипкен. Бо чылдың эгезинде ук банк чурттуң көдээ ажыл-агыйлык девискээрлеринге 57 салбырларын бүрүткээн. Ооң бирээзин бистиң республикада тургускан.

«Россияның көдээ ажыл-агый банкызының» Тыва Республикада салбырының директору Татьяна Доржуевна АВДА-биле бистиң корреспондентивис Чимисмаа МОНГУШ ужурашкаш, амгы байдалга хамаарыштыр салган каш айтырыының харызын парладывыс.

— «Россияның көдээ ажыл-агый банкызы» агроулетпур каттыжышкынарның бүдүрүлгелерин акша-биле хандырар сорулгалыг тургустунган. РФ-тиң Чазаа көдээ ажыл-агый банкызын 1998 чылдың сандарашкынында когараанының түннелинде көдээ ажыл-агыйга чарыгдар акшаның национал системазының үндезини кылдыр тургузарын көргөн. Ынчангаш ук банк тургустунганының баштайгы хүнүнден

эгелээш, хөй деннедиг салбырлар четкилерин тургускан. Бо хүннерде банкының 57 филиалы ажылдап турар. Чүгле ол салбырлар четкилери көдээ ажыл-агый банкызынга Чазактың-даа, яамының-даа салып турар сорулгаларын деткип ажылдаар аргаларны берип болур.

2001 чылдың апрельде «Россияның көдээ ажыл-агый банкызы» ААН-ниң Хайгааракчылар Чөвүлелиниң хуралына ук банкының салбырын Тывага

ажыдар дугайында шийтпир хүлээп алдынган. Бо чылдың мартта филиалдың директору болгаш бухгалтери тускай эргедужаалдарга томуйлаткан.

— Клиентилерге баштайгы агар санны кажан ажыткаан?

— Бо хүннерде банкының ажыл-чорудулгазы шуудап эгелей берген болгаш 2002 чылдың май 15-те клиентилерге баштайгы агар санны ажыткан база ол-ла хүн банкының филиалының бирги балансызын тургускан. Сентябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, 108 кижиге агар саннарны ажыткан болгаш чээлилерни алган. Оларның иштинден 43-ү көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлге кооперативтери, 10-ү күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелери болуп турар. 15 бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга 3 айдан 12 ай чедир кыска хуусаалыг чээлилерни берген. Ооң чылда ортумак салышкыны 31 хуу болуп турар.

«Россияның көдээ ажыл-агый

банкызы» Тывада филиалының эге хөгжүлдени чедип алырынга 5 млн. рубльди берген. Ону Россияның Төп банкызындан дедир эгидер сорулга-биле алгаш, ооң-биле банкының дериг-херекселдерин, аренда өртөөн, коммунал ачы-дузаларын болгаш ажылчыннарның шалың төле-вирин база өске-даа чүүлдерни чогударына үндүрүп чарыгдан. Ынчангаш амгы үеде бистиң банк клиентилерниң кириген билдиришкенин езугаар чээлилерни берип турар.

— Ону бээриниң чуруму кандыг болур?

— Бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга база ажыл-агыйның янзы-бүрү хевиринге, ол ышкаш тускай сайгарлыкчыларга чээли бээрде тускай өйлеп каан норма езугаар кылып. Чээли алып кижиге баштай чээли алырының дугайында билдиришкенинге алып акшаның түңүн, төлөптериниң чижек-хуусаазын, кандыг сорулгалыг ажылдаар дээнил дээн

хевирлиг чүүлдерни кириер.

Чээли алырда 3 дагдынык чыллыг болур болгаш долаа орнунга дериг-херексел, машина-техника, бажың-балгат, мал-маган дээш, өске-даа үнелиг саазынарны салып болур. «Көдээ ажыл-агый банкызы» Россияның Чазаа-биле болгаш өске-даа регионнарның чагыргалары-биле агроулетпур каттыжышкынарның күрүнениң чээли-сан-хөө политиказын сайзырадырынга делгем оруту ажыдып, федералдыг-даа, регионалдыг-даа программаларны акшаландырырынга болгаш экономиканың аграр секторун хөгжүдеринге бот-иде-кейин кириер сорулга-биле тургустунган деп болур. Чүгле банкының ажыл-дузазын чөптүг болгаш шынныг ажыглап билиринден көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң бурунгаар депшилгези билдинер.

БЕРГЕДЭЭШКИН ЧАЙЛААН

Тожуда иви малдың баш санының кудулап турары болгаш ивижилерниң амыдырал-чуртталгазында четпестерниң дугайында республика солуннарынга удаа-дараа үнүп келди.

Бижикчилерниң сойгалаашкыны шынны-даа бар, арай көвүдөдип хөөктүрүлкен-даа бар. Чоокта чаа «Шын» солунуң № 97 үндүрүлгезинде «Иви бажы төнер чыгаан» деп эгелиг бистиң чаңгыс черчурттууус Адыр-Кежиг суурдан Надежда Чогунганың шүтүмчүлөдиг чагаазын парлаан болду. Аңаа хары бээрин мээң бодалым, сагыш-сеткилим бо материалды бижиринче албадапты.

Эртемденнерниң шинчилээни-биле Енисейниң бажы Өдүген тайгазындан иви мал Скандинавия чурттарына чедир өскөн дээр болза, аңаа Тыва чон чүгле байыр чедирип, өөрүшкүвүс илередип, мөгөөр апаар бис. Ынчалза-даа бо айтырыг делегей чергелиг улуг маргылдаалыг бооп арткан. Ону шыныдыптар, эртемге дүүшкен бижилгелер болгаш шинчилелдер бистерде чок. Ол ышкаш ТАР үезинде 1921-1940 чылдарда Тожуга 50-60 муң баш иви мал турбаан, а статистиктиг чурагайлар-биле алырга, 1940 чылдарда кожуунга — 17604 баш иви турган, ол эң-не хөй турган үези болгаш чылы.

Тожунун ивижилери — Хамсыра, Улуг-Даг, Өдүген араттары 1945-48 чылдарда Тожудан Сарыг-Сепче өлүк кежин, балыын, тооруун кедер идик-хепке болгаш аш-чемге орнажып, садыглажырынга чарыларын ажыглап турганы шын. Ол үеде машина-техниканың

чогунуң хараазындан амыдырал боду-ла албадап келгени уткалыг. Ам хөгжүлде барда, бергедээш-кин чайлаан.

Тожуга 1949 чылда, колхозтаашкын үезинде, хуу ажыл-агыйлык ивижилер колхозка кирерде бодунуң үлүүн киригеш, бактаап турганнар. Ынчангаш оларның үлүгте салган ивилери ниитиниң бооп турганы ол. Кожуунга 1991 чылда 10 муң баш иви турбаан, а статистика эргелелиниң бүрүткээнин езугаар алырга, 6044 баш болган.

Совхозтар 1995 чылда дүшкен болгаш 1996 чылда аргажоткун кырындан күрүнеден дузаламчы

чорудуп турар бис. Чеже-даа адын өскертсе, оон хөй акша-тегерик төктүп келбээн. Көдээ ажыл-агый яамызы-биле чардынган керээ езугаар балык, тоорук, кат-чимис болгаш өлүк-тывыжын кылып чорудар, бот-башкарнып ажылдаар ужурул бис. Эвээш-биче-даа бол, ажылывыс шуудап олар. Балыктаар, тооруктаар звенону үндүрер бис, алды-киш, динч тывыжынга ивижилерни хаара тудар апаар.

Ада-ызыгуурундан салгал дамчып келген Тожуда өзүп, мандып турар иви малывысты өстүрери Тожунун ивижилериниң арын-нүүрүнде, сеткил-

ап, чийгелделиг үндүрүлгелерни шингээдип амыдырап, ажыл-ижин уламчылаар дээш «Улуг-Даг», «Серлиг», «Өдүген» төрөл бөлүктөр кылдыр эде тургустунгулааннар. А «Хамсыра» совхоз хевээр арткан турган. Ол үеде Надежда Чогунга «Май 1» совхозтуң болгаш «Улуг-Даг» төрөл бөлүктүң иви фермазынга тускай эртемниг зоотехник-бригадир бооп ажылдап турду. Рыноктуң кончуг берге үезинде Надежда Чогунга ивижилерин каггаш, ооң кадында 64 баш ивини төрөлдөрүн демнештирип алгаш, Улуг-Дагдан Өдүген чүгүнче сүрүп эккелген. Иви бажының кудулаанының бир чылдагааны ында эвес деппе?

Кожуунда амгы үеде бар иви бажын көргүскени шын-дыр. Кожуунга бактаап турган төрөл бөлүктөрнү эрткен чылын күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези «Өдүген» деп эде адаан. Хуу ивижилер ол бүдүрүлгезе мал-маганы-биле кирип турар. Немелде төлөвирни «Өдүген» КУБ-туң агар санын таварыштыр

сагыжында болгаш бодал-медерелинде деп бодаар мен. Кожуунда иви мал талазы-биле каттышкан бүдүрүлгезе тургустунган-даа болза, директорнуң, специалистерниң албан хаар оран-савазы, эт-херексели чок. Машина-техникадан ийи багай үрелик илчирбелиг тракторлар бар, Ий болгаш Адыр-Кежиг суурнун төптеринге турган конторалар, ооң дериг-херексели, гаражтар болгаш складтар үптөттинген. Ынчангаш хуу-даа, «Өдүген» КУБ-туң-даа ивижилери чаңгыс аай катчып алгаш, ивини көвүдөдип, өстүреринге үлүг-хуузуң харамнанмай бээр болза чогуумчалыг. Бо-ла бүгүнү эдеринге «Өдүген» КУБ-туң удуртукчулары, көдээ ажыл-агый эргелели болгаш кожуун чагыргазы шын угланышкыны тыварынга идегели улуг.

Родион САМБУУ,
«Өдүген» КУБ-туң кол зоотехниги.

Сүт-Хөлдөн медээлер

БЕЛЕТКЕЛИ ЭКИ

Келир кышка белеткел ажылдары — бо хүннерде чугула кампанияларның бирээзи. Коданнарында хууда малдыг, дузалал ажыл-агыйлык Суг-Аксы суурда чамдык пенсионерлер, араттар мал чеминиң белеткелин хүн бүрүде күженишкенин чорудуп турарлар. 3-4 чедир эки шынарлык сарааттарны белеткээш, коданнарында сөөртүп чедирип алганнарның саны хөй. Кааң-халыын чай-даа болган болза, Хемчиктин, Актын, кедек черлерниң оймактарында, шынааларында сиген элбек үнген. Хынамчалыг магадылалды тургузуп алган араттарга кыш коргунчуг эвес.

БҮРҮН ДЕРИТИНГЕН

Сүт-Хөлдүн федералдыг улус суду (даргазы А.Б. Дондупай) амгы үениң тускай дериг-херексели-биле бүрүн дериттинген. Ол байдал эрге-хоойлу ажылдакчыларының ажылдаарына таарымчалыг. Суд даргазы Алексей Баирович Дондупайның удуртулганы-биле чамдык таварылгаларда аар кем-херек үлүгедиглерин, ажык-даа, хаалгыг-даа судтарны чорудуп, чурттакчы чоннуң хомудалдарын, дилеглерин үешаанда хандырар дээш ук коллектив ам-даа чогуур негелдеге дүүштүр ажылдаар дээрзи бүзүрелдиг.

БЫЯШ ТАРЫЛГАЗЫ

Чадаананың быяш ажыл-агый чериниң Сүт-Хөл участка гунуң даргазы Юрий Донгак удуруткан ажылчын бөлүк,

арга даамалдары катчып алгаш, Манчүректин Кургаг-Адыр, Амык, Оорга деп черлерниң арга, белдеринге хамааржыр 68 гектар черде Тываның агаар-бойдузунга тааржып өзер бьжыг дьгтарның үрезинериниң тарылгазын чоруткан. Чечектиг, Хөлчүктүг дээн ышкаш бичии хемчигештерниң чоогунга бо ажылды база уламчылаарын планнап турар. Ынчангаш каш чыл эртсе ол черлерге анык дьгтар шыргай аргалар кылдыр өзүп келири чугаажок.

СЕТКИЛИН ХОМУДАТПААН

Кожуунун күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң Суг-Аксы суму чагыргазының удуртукчулары хоочуннарның, пенсионерлерниң кадыкшылын кичээнгейни күштелдирип турары өөрүчүг.

Кожуун төвүнүң үндезин чурттакчыларынга хамааржыр 20 хире хоочуннарны чыып алгаш, Шаараш аржаанынга бир неделя дургузунда дьштандырып, оларның кадыктын бьжжылааннар. Хоочуннарның сеткил-сагыжын хомудатпайн, Маргарита Кызыл, Маргарита Ооржак олар хүн бүрүде 4-5 катап эки шынарлык аш-чем-биле чемгерип, сагыш човангыр ажаап-тежээгеннер. Хоочуннарның аразында улус өөредилгезиниң тергини, 70 хар ажыг улуг башкы Галина Очур-оол, уран холдуг хоочун тудугжу Сүүр-оол Сарыглар болгаш өскелер-даа бар. Олар төрөөн чериниң арыг агаарлыг аржаан суунга кадыкшылын бьжжылап алганынга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Кызыл хоорайның чагырга даргазының соңгулдаларына уткуштур ЧАСТЫРЫЫН БИЛИНЗЕ-ДАА...

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдалары чугула үе-чадазынче — соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорударынче кирген. Бүрүткеткен он дөрт кандидат хүн келген тудум-на соңгукчулар ортузунда бо хемчегни калбартып орап. Оларның допчу намдарларының, ажыл-чорудулгазының, кызылчыларның амыдыралын экижидер, найысылалды сайзырадыр талазы-биле боттандырар бодалдарының дугайында материалдар парлаганың массалык чепсектеринде көстүп келгилээн. Чамдык кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирилээн.

Ооң-биле чергелештир хоорай чагыргазының даргазының албан-дужаалына кордакчыларның бирээзи А.Кашинниң бүрүткел эртпейн барганы Александр Юрьевичини, ооң талалакчылары оппозиция бөлүктөрүн мөгүдөдип, бажын аарты бодандырып турар.

Кызылдың девискээр соңгулда комиссиясы Федералдыг болгаш ТР-ниң хоойлуларынга дүүштүр ажылдап турар болганда, олар кандыг-даа частырыгны чандыр көрбөс. Кордакчы бүрүзү ону деткээн 1131 соңгукчунуң хол үжүүн комиссияга дужаар ужурулуг. А.Кашин 1291 хол үжүүн салган документилерни кириген. Хыналда эрткениниң түннелин-

де оларның муң ажыгы шын эвес долдуртунганы илерээн. Кол частырыг — ат салган соңгукчуларның паспорттарны алган чылдары, айлары, хүннери бижитинмээн болган. Чүгле ол эвес. Кызыл хоорайда чурттавайн турарларның, бадылаар назыны четпээннериниң ат, фамилиязы безин бары илерээн. Бүрүткээринден ойталаан үндезини ол.

Бо таварылга Кашинниң сагыш-сеткилин дүвүрөткөн, чаргы-чаага өөрөнгөн арга-дуржулгалыг кижиге болгаш, ол-бо черлерде чок эш-өөрүнчө девидеп телефоннап, сүмөлөшкөн. Кандыг-чүү-даа болур чүве болза дээш судче хомудал билдирешикин кириген. Частырыг кылбаан актыг кижиге болуп, хомудал бижикти солуннарга парлаан. «Новый век» телеканалының корреспондентинге бо болушкунга хамаарыштыр интервьюну ол берген. Ол дугайында хөй санныг номчукчулар номчаан, көрүкчүлөр дыннаан.

А.Кашинниң албан езузунуң хомудалы деп адап алганы бижинде соңгулда комиссиязы боттарының даап бодап алганы чылдагааннар-биле мени кандидатка бүрүткээринден ойталады деп, ол «хомудаан». Чүү чылдагааннарыл, ол дугайында чүнү-даа ыттаваан. Чок чүве чок болбайн канчаар, комиссия федералдыг болгаш ТР-ниң хоойлуларынга дүүш-

түр шиитпирлээн-не болгай.

Александр Юрьевичиниң «хомудалының», телевидениеге чугаазының утказын сайгарып көөрге, комиссияның ойталааны чөптүг дээр бодалды боду илередип турар. Федералдыг Хоойлуда соңгукчу ат салыр саазына паспорт алган чылын, ай, хүнүн ыяап-ла бижирин ол ында тодаргай айытканы орта барымдаа болур. Моон алырга, кылган частырыын боду миннип турары илден ышкажыл. Ындыг-даа болза, ол частырыын будулдуруп, кандыг-даа хоойлу-дүрүм үрөвээн кижиге болуру-биле Тыва Республиканың соңгулда дугайында Хоойлузунда хол үжүүн салган хамаатының паспортунун алган чылын, айын, хүнүн бижирин айытпаанына кол-ла сылдаглап турар. Тыва Республикага соңгулдаларны федералдыг болгаш ТР-ниң хоойлуларынга үндезилээш, оларга дүүштүр эрттирерин ТР-ниң Хоойлузунда тодаргай айытканын Кашин кончуг эки билер болгай. Россия Федерациязының Хоойлузу Тыва Республиканың девискээринге күштүг, ону боттандырары албан.

Соңгулда мурнунуң байдалы кандыг болуп турарының анализин кылырында хаара туттунган юрист тускай эртемниглерниң бодалын езугаар алырга, А.Ю. Кашинни кандидатка бүрүткөвээни чөп-

түг, ооң частырыгы үндезинниг. Кордакчы судче хомудал кириген болганда, төнчү түннели суд үндүрөр.

«Новый век» телеканалдың корреспондентинге интервью берип тургаш, Кашин ам болур соңгулдаларны үзер бодалдыын илереткен. Ындыг арга ажылдап турар хоорай чагыргазының даргазында бар. Ону боттандырар дээш чүнү-даа үлгүдөп болур шынар ында барын билер бис. Ынчалза-даа ону кылыгы белең эвес, берге айтырыг дээрзи хөйге билдингир.

«Болбас тенек бодун мактаар» деп тывалар шын-на сөглээн. А.Ю.Кашин бодун боду эң-не күштүг кандидат, аар деңзилиг политик деп, бо удаада тергиинне мактанды. Чеже-даа катап ыңча дээрге, Кызылдың, республиканың чурттакчылары ында кандыг шынарлар барын кончуг эки билер болдур ийин. Орта тайылбыр херекчок. Бо дээрге ооң төлептиин көргүспейн турар.

Александр Кашинниң бодун буруу чок, частырыг кылбаан удуртукчу кылдыр хөйге чарлаар дээн ээлчеглиг оралдажышкыны мындыг-дыр. Ону хоорай чагыргазының даргазының кандидатына бүрүткээр, бүрүткөвезин удавас суд шиитпирлээр.

«Шынын» тайылбырлакчызы.

ЭҢ-НЕ ТӨЛЕПТИИН ШИЛИИР

Кызыл хоорайның чагырга даргазының соңгулдаларына чедир эвээш үе арткан. Найысылалык сайзырап, бурунгаар хөгжүзүн деп бодаар болзувусса, хөй кордакчыларның аразындан төлептиг кижини шилип алыр ужурулуг бис. Хоорайның сайзыралына үлүг-хуузун кирип келген ат-сурагыг кижилер кайы көвей. Оларның аразындан 1974-85 чылдарда Кызыл хоорай чагыргазының даргазына ажылдап чораан, күш-ажылдың хоочуну Шулуу Даваевич Кууларны онзалап, демдегледип болур. Болур соңгулдаларга хамаарыштыр хоочунуң бодалын айтырып, ооң-биле журналист Мерген ОНДАР чугаалашкан.

— Шулуу Даваевич, 1974-85 чылдарда барык 11 чыл дургузунда хоорайны удуртуп, баштап келген болгай силер, хоорайның чурттакчыларының хөй кезини шыңгыы негелделиг удуртукчу деп ам-даа чугаалажыр, ажылдап чораан үенер дугайында сактып чугаалап көрүңер?

— Ам бодап чоруурумга, ол үениң эки-даа, багай-даа талалары хөй турган. Бир эки чүве — кижиге бүзүрел. Партия обкому, Сайыттар Чөвүлели кол угла-нышкынын берип каар, артканын хоорай чагыргазының даргазы күүседир, бүгү харысалга аңаа онаажыр. Мээң аажычаным, ажыгы-биле чугаалаарга, «белең эвес» болгаш кылып турар ажылымга улус киржирге хөңнүм чок. Хүлээнген даалгамны аргалыг-ла болза үе-шаанда болгаш бодумнуу-биле ак сеткилдиг күүседирин кызып чордум. Хоорайның чагырга даргазы негелделиг, шыңгыы болбас чүве болза, ажыл база бүтпес. Өйлөп-өйлөп хоорайда чаа туттунган бажыңнар, чаагайжыдылга дээш, еске-даа кылып чоруткан ажылым түннелин область, хоорай чөвүлелдеринге илеткеп турган мен. Ол үеде мээң ажыл-херээмге арга-сүмени берип чораан Григорий Ширшин, Чимит-Доржу Ондар, Владимир Серяков,

Шериг-оол Ооржак болгаш еске-даа даргаларга өөрүп четтиргенимни илереттим. Ам дыннап чоруурга, хоорай чагыргазының даргазы бот-башкарныр, кымга-даа чагыртпас болур ужурулуг деп, чамдык улус чугаалажыр-дыр. Ол-даа, бо-даа үеде хоорайның чагырга даргазы үстүндө турар эрге-чагырга органнары-биле кады демниг ажылдап, сүмөлөшпес болза, хоорайда хүн бүрүде тургустунуп кээп турар айтырыгларны канчап шиитпирлээр?

— Хоорай чагыргазының даргазы, бир-ле дугаарында, кандыг айтырыгларже улуг кичээнгеи угландырар ужурулугул?

— Ооң кол шиитпирлээр айтыры — чоннуң амыдырал хандырылганы дээрзи билдингир. Ук албан-дужаалга ажылдап чораан үемде бирги чергениң шиитпирлесе чогуур айтырыглары база эвээш эвес турган. Хүнүң-не 35-40 тонна хлеб кылыгы болгаш сүт-биле чурттакчы чонну хандыраары, ооң кадында изиг-соок суг, чылыг хандырылганы, корум-чурум тудары дээш-ле, баар. Ам бо хүнде база ол-ла айтырыглар чидиг хевээр арткан болгай. Чылыдылга-электри төвүнүң кышка белеткели, одаар хөмүрнүң курлавыры, чурттакчы чоннуң электри энергиязы, чылыг хандырылганы дээш өрө-

лерин чүге төлевейн турарының чылдагааннарын тодарадыры, өрөлери дуглаарының аргаларын өөрөңгө көөрү, хоорайның организациялары, уруглар ясли-садтарының, школаларның кышка белеткели, хоорайның чаагайжыдылганы, чуртталга бажыңнарының тудуунга хамаарышкан айтырыгларны хоорай чагырыкчызы шиитпирлээр ужурулуг.

Чоннуң чугаалажып чаңчыкканы «эки үелерде», 70-80 чылдарда, мен хоорай чагыргазына ажылдап чорумда, улуг тудуглар — хөгжүм-шии театры, Чазак бажыңы, Арат шөлү база хөй чуртталга бажыңнары ажылдалга кирген, Ленин, Кочетов, Кызыл партизаннар, Кечил-оол, Дружба, Кузнецов кудумчуларына ыяштарны тарып олуртуп, алгыткаш, асфальтыны чаткан. Ол үе-биле амгы рынок экономиказының үезин канчап деннээр боор деп, мээң-биле маргыжып болур-ла харын. Ынчалза-даа ажыл-ишчи, кызымак мэр болза, хоорайны амгы байдалындан экижидип ап болур.

— Найысылалдың амгы үеде санитарлыг байдалы, чаагайжыдылга айтырыгларына хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгы?

— Кызыл хоорайның кудумчулары, бажыңнарының капитал септелгези үр үеде чоруттунмайн келген, чаагайжыдылга ажылын хоорай чагыргазы багай организациялар турары өскү. Садыглаашкын шөлдериниң, рыноктуң санитарлыг байдалын экижитпейн турар. Байырлар үезинде хоорайның кудумчуларын Тыва Республиканың Чазак аштадып, арыгладып, аян-шинчи кирип келгенин чон билер. Сөөлү үеде чуртталга бажыңнарын безин Чазак туттуруп келди. Бажың-балгат тудар акша-хөрөңги хоорай чагыргазында

чок-даа бол, республиканың удуртулганын таварыштыр бо айтырыгны шиитпирлеп болурунун аргазы бар.

— Оон өске чедир шиитпирлеттинмейн турар кандыг айтырыглар силерни дүүрөдип турары?

— Көдээ суурлардан көжүп келген хөй кижилерниң кирип бижидилгезин дарый шиитпирлээр, ажыл чок кижилерни ажылга хаара турар, улуг-биче бүдүрүлгелерни ажыдар. Хоорайның кыдында одар-белчирлиг черлерге ажыл чок кижилерге малмагандан азыратса. Кудумчулар кезип, тояап, бок чушкуп чоруур чонувусту канчаар бис. Шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ындыг болганда чагырга даргазы бажың көдүрүр арга чок, хондурдундур ажылдаар ужурулуг кижидир ийин.

— Ук албан-дужаалга кордакчыларның аразында кымны эң төлептиг деп бодаар силер?

— Ам болур соңгулдалардан хөйүнү манап турар мен. Чурттап турар хоорайывыстың социал-экономиктиг сайзыралы, ооң чонунуң амыдырал-чуртталгазы дээш бодунуң арга-дуржулганын, күжүн харамнанмас төлептиг кижиден соңгуп алышыңар деп, хоорайның чурттакчыларына чагыры кижиге-дир мен. Бодум амы-хуумда Дмитрий Донгактың кандидатурасын деткир мен. Чүте дизе Дмитрий Донгак ажыл-агыйжы, харысалгалыг удуртукчу дээрзин билер бис. Ол «Тыва-харылзаинформ» бүдүрүлгезин сайзырадып, бут кырынга тургускан кижилерниң бирээзи болгаш, хоорай чагыргазына ажылдап шыдаар, бүгү берге айтырыгларны ол эки билер. Ынчангаш бо удаада соңгукчу бүрүзү хынамчалыг, бодамчалыг шилилгени кылып тургаш, езулуг-ла хоорайны сайзырадып шыдаар, ажыл-агыйжы дарганы соңгуп алыр дээрзинге идегедим.

Чизе-2002 АДАКТАЛГАН

Тыва Республикага чизени белеткээр болгаш эрттирер комиссияның хуралы болуп эрткен. Ук комиссияның даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар И.Н. Товариштай хуралды башкарып эрттирген.

Республикада күрүнө ужурудузаныг чизени эрттирериниң белеткелдери кайы хире чоруп турарының дугайында дыннадыгны ТР-ниң Күрүнениң статистика комитетиниң даргазының оралакчызы Лариса Огнева кылган. Кызыл хоорайда чизеге белеткел ажылдары чогумчалыг чоруп турарын ол демдеглээн. Мында чизе чоруда 11 бажыңны тускайлаан, мебель аймаа-биле четчелээн, телефоннары кириген. Найысылалдың коллективтеринге чизе дугайында тайылбыр ажылдарын калбартып чорудары-биле шупту удуртукчуларның хуралын эрттирген. Ынчангаш бо хемчег шуудаан. Чизечилерниң өөредилгези эрткен, чизе эрттирериниң талазы-биле билин ханылаткан.

Республикага чизе эрттирер комиссияның кежигүннери быжыглаан кожууннарына, хоорайларына баргаш, белеткелдери хынамчалыг хынаар, чедир кылдынмаан ажылдарны кыска хуусаада доозар дээштиг хемчеглерни алыр даалгаларны берген. Ооң түннелин сентябрь 28-те болур комиссияның хуралына чугаалажырын дугурушкан.

Кожуун, хоорай бүрүзүнге чизечилерниң өөредилгези сентябрь 25-те доостур, ооң соонда оларның билин хынаар.

Хуралга коллективтерге, чон ортузунга чизениң сорулгаларының, ужуру-дузанының дугайында тайылбыр ажылын күштелдиреринче кол кичээнгеи угландырган.

Биче-оол МААДЫ.

Үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге арага продукцияларын чорудуп бээрин боттандырып турар организацияларны тодарадыр талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың сентябрь 11 № 685 Кызыл хоорай

«Үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге арага продукцияларын чорудуп бээрин боттандырып турар организацияларны тодарадыр Дүрүмнү бадылаар дугайында» Россия Федерациязының Чазаның 1998 чылдың декабрь 15-те № 1493 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Арага продукциязынга күрүне монополиязын хандыраар

талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитетин үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге арага продукцияларын чорудуп бээрин боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы кылдыр тодарадыр.

2. Тыва Республиканың девискээринге арага продукцияларын чорудуп бээрин боттандыраар организацияны тодарадыр талазы-биле Дүрүмнү бадылаар.

3. Тодараткан аттестат бижиниң хевирин бадылаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының саң-хөө, үндүрүглер болгаш акша-чээли харылзааларының эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы ШООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың сентябрь 11-де № 685 доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың девискээринге арага продукцияларын үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге чорудуп бээрин боттандыраар организацияларны тодарадыр талазы-биле ДҮРҮМ

Бо тодарадышкынны арага продукцияларын чорудуп бээрин боттандырып турар организацияларның чорудуп бээр кемчээлдерин мөөнээр, үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге чорудуп берип турар продукцияларның шынарына болгаш кемчээлинге контрольду күштелдирер, Тыва Республиканың рыногунда арага продукциязынга хереглелди анализтеп көөр, ону бүдүрерин болгаш садып-саарарын таарыштыраар, бо адырга ак сеткилди адаан-нажылганы тургузарына чогуур байдалдарны хандыраар сорулга-биле чорудуп турар.

Таарыштырылган органы конкурс комиссиязын тургузар, ооң составына Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының сонуургалдыг органның, үндүрүг, эрге-хоойлу камгалаар, контроль чорудар органның төлээлерин кириер.

Тодарадышкын органы:

а) ажык азы хааглыг конкурс эрттирериниң хевирин тодарадыр; б) конкурс эрттирер дугайында чарлалды массалыг информация чепсектеринге парладыр;

в) арага продукцияларын үүрмектеп садарына болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге чорудуп бээр талазы-биле дуржулганы боттандыраар аргалары болгаш байдалдары бар кордакчыларны ажык азы хааглыг конкурстарга кириштирери-биле баш удур шилип алыр, оларже чалалгаларны чорудар;

г) конкурсту эрттирер талазы-биле инструкцияларын тургузар, конкурска кириер саналдарны белеткээр чурумну доктаадыр, кордакчыларны эки хынаар, тиелекчилерин илередир, шийтирени хүлээп алыр;

д) конкурска кириген саналдарны үнелээр, хүлээп алыр;

е) эргежок чугула апарза кордакчыларны шинчилээрин организаастаар;

ж) конкурсту тиелекчилериниң дугайында конкурс комиссиязының түннелинге үндезилээш, чөпшээрел бээр шийтирени хүлээп алыр болгаш чөпшээрел бергениң дугайында тускай хевирниң аттестатын бээр;

Чөпшээрел бээриниң талазы-биле конкурс эрттирген чарлалды массалыг информация чепсектеринге конкурсту эрттирер дугайында хүнден 30 хонук бурунгаар парладыр.

Хааглыг азы ажык конкурстуң киржикчилеринге чалалгаларны

почта азы факс дамчыштыр чорудар.

Конкурс эрттирер дугайында чарлалга кириер чүүлдер болза: конкурс эрттирер чери, үе-шагы, хевир, сорулгазы, чуруму; конкурска кириер саналдарны хүлээп алырының хуусаазы, кордакчыларны баш удур шилип алырының чуруму.

Конкурска кирип болбас организациялар болза:

чогуур чөпшээрел чок азы чөпшээрелдиг-даа болза, хуусаазы эрткен черлер;

чогуур документилерин хуусаазында кирибээр;

бодунуң дугайында меге медээ бергеннер;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын мурнундагы конкурстарга хажыткан дугайында медээлер үндүрүг, эрге-хоойлу камгалаар органның, контроль органның кирген, багай шынарлыг арага продукцияларын кажарлап садып турганы илерээн черлер.

Конкурска кириштирбес дугайында шийтирени чөпшээрел бээр орган хүлээп алыр болгаш ол дугайын кордакчыга бижимел-биле дыңнадыр. Кириген документилерге экспертиза кылган соонда, эргежок чугула апарза чөпшээрел бээр орган конкурс киржикчилерин шинчилеп көөрүн чорудуп болур.

Шинчилээшкн үезинде конкурс киржикчилериниң кириген медээлерин болгаш ажыл-чорудулга негелделерин хынаар.

Конкурс комиссиязының түннел протокол шийтирениң үндезилээш, чөпшээрел бээр орган конкурстуң тиелекчизин азы тиелекчилеринге чөпшээрел бээр дугайында шийтирени хүлээп алыр болгаш аттестаттарны тыпсыр, аңаа чөпшээрел талазы-биле органның удуртукчузу ат салыр.

Чөпшээрел бээр талазы-биле ооң дараазындагы конкурстарны чогуур чөпшээрел эртер күзеддиг организациялардан билдиришкннер кирген таварылгада чорудар.

Чөпшээрел аттестатын арага продукцияларын үүрмектеп сайгарарына берген чөпшээрелдиг хуусаазы төнерге катап бээр.

Чөпшээрел берген дугайында аттестаттың күштүг болур хуусаазын ону берген орган узадыр.

Чөпшээрел дугайында аттестаттың күштүг болур хуусаазын узадырда мөөнөп чорудар бүдүрүлгө чери чөпшээрел бээр органга бо Дүрүмнүң «а», «е», «ж» пункттарында айыткан докумен-

тилерни кириер.

Чөпшээрелдиң күштүг болурун соксаткан, күш чок болдурган азы эде кылдырткан таварылгада аттестаттың күжү база соксаар, күш чок болур азы эде кылдыраар.

Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле девискээр органның, эрге-хоойлу болгаш контроль чорудар органның боттарының эрге-байдалына дүүштүр чөпшээрел негелделерин мөөнөп чорудар бүдүрүглерниң күүседип турарына контрольду боттандыраар.

Үндүрүг, эрге-хоойлу камгалаар болгаш контроль органның дараазында айыткан хажыдышкыннарны сойгалаан таварылгада чөпшээрел аттестатын күш чок болдуруп болур:

арага продукцияларын үүрмектеп садарының, хөй-ниитиниң чемненилгезинге бээриниң эргежок чугула негелделерин боттандыраар негелделерни сагываанда;

шынар чок болгаш озалдыг арага аймаан чорутканы дээш, а ол ышкаш хоойлуга чөрүшкөө арага аймаан, ооң иштинде өске девискээрлерниң меге маркаларын салган арага аймаан чорутканы дээш;

чогуур чөпшээрел чок арага аймаан үүрмектеп садар черлерже болгаш хөй-ниитиниң чемненилге черлеринче чорутканы дээш.

Чөпшээрел бээр орган чөпшээрел аттестатын соксадыр, күш чок болдураар азы эде кылдыраар дугайында дыңнадыгны Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле Тыва Республикада эргелелинге дыңнадыр.

Чөпшээрел бээр органның шийтирени судка комудап болур.

Мөөнөп чорудар организацияларга чөпшээрел берген дугайында медээлерни чөпшээрел бээр органга бүрткээр, оларны чогуур реестрге айтып, оларны-биле Россия Федерациязының үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле Тыва Республикада эргелелинге кирер, массалыг информация чепсектеринге парладыр.

Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели мөөнөп чорудар бүдүрүлгелерниң күрүне реестрин кылыр болгаш күүсекчи эрге-чагырганың сонуургалдыг федералдыг органның, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органның күрүне реестринге кириген немелделерниң болгаш өскерилгелериниң дугайында медээлерни кириер.

Культура база чогаал ажылдакчыларының саналы

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНГА ЧӨВҮЛЕКЧИ БОЛЗА...

Чоокта чаа дүшкүүрлүг сонгулдалар кампаниязы эрткен, ооң түннелинде Тываның Чазаның Даргазына база катап Ш.Д. Ооржакты бүзүрөп сонгуп алдывыс. Ол — чоннуң шилилгези-дир. Рынок, эде тургустунушкун, шилчилге үелеринде кижилерниң чамдык кезии чүвениң аайын тыппайн, аймаарап, чамдызы сеткил-сагыш-даа, эт-хөрөңгиде талазы-биле хоозурап, ядарап, берге амыдыралга алзы берген, а чамдызы бажын ажыр байып, кымче-даа көрүнемес, караа дуглагы берип, багай чединмес эш-өөрүндө, төрелдеринден хая көрнү берген. Ниитилел шак мынчаар үш чарлы берген. Үе-шаг кадыгыраан, кижилер дошкурураан, амыдырал аартаан.

Херек кырында шаг эргилдезиниң төөгүлүг чадазын ажып эртип турарывыс ол-дур. Ол хувискаал болганы-биле дөмей, аар-берге, айыылдыг, ханныг-чинниг-даа бооп болур. Харын-даа бисте, Тывада, байдал оожум, турум ышкажыл. Ынчалза-даа сөөлгү болушкуннарны алгаш көөрге, чон ортузунда экстремисчи, хорадаачыл, дүрген, өжөөнзирек кижилер база көвей бооп турар. А алгыш-чогушту хөрлээледиксээр, ийи ыт аразынче сөөк октаксаар улус кайда-даа бар. Ындыг өңчүк-чөңгээлиг кижилер Тывада база чок эвес болдур ийин. Солун, сеткүүлдерде бижиттинип, суд-прокуратура органныңда көрдүнүп турар алгыш-чогуштуг херектерниң хөйүн маңаа айтырга-ла, чүвениң нарыны билдингир-дир. Бир эвес байдал бо хөвээр хөгжүүр болза, республикавыстың сайзыралына таарымча чок, а харын-даа дүшкүүрлүг чорук тургустунуп кээп болурун маңаа баш удур даап бодап, демдеглээр чугула. Политика дээрге «хирлиг ажыл» деп шупту билер бис. Оон ажык-кончаа үндүрүп алырда, бир-ле дугаарында, сүме, чөп херек.

Бо бодалды делгередир чугаалаарга, амгы Чазавыстың Баштыңы Ш.Д. Ооржакка чон ортузунда ат-алдарлыг, авторитеттиг, амыдырал-чуртталгада улуг дуржулгалыг, ниитилелдиң кандыг-даа кезээнге хамааржыр кижилер-биле чугаалажып шыдаар, оларның чуртталгада негелделерин, харык-шинээн билер, езулук патриот, чоннуң төлээлери-биле харылзааны тудуп шыдаар, эртем-суюлдук, талантылыг чөвүлекчи эргежок чугула апарган-дир. Ук чөвүлекчиниң кол-ла хүлээлгези — Чазак Баштыңы-биле чоннуң янзы-бүрү төлээлекчилериниң аразына чоок харылзааны, бүзүрежир, эптежир оруктарны дилеп тывары болур. Чазак Даргазына чамдыкта шын эвес информация чеде бээр таварылгалар бар. Ынчангаш

Чазак Даргазына ону кириер мурнунда, баштай-ла оон чөвүлекчизи айтырылганы шүүштүрүп, чөвүлөжип көөр болза эки болу берген.

Россияның дыка хөй регионнарында губернаторлар база президентилер боттарының Чазак аппаратының штадында улусчу чөвүлекчи деп ажылдакчыны тудуп турары маңаа барымдаа-дыр. Ындыг чөвүлекчиге колдуунда хөй-ниити талазындан кижини бадылап ап турар чораан. Красноярск, Хабаровск крайларда, Кемерово, Томск, Челябинск областарда, Хакасияда дээш, өске-даа черлерде улуг дарганың улус чөвүлекчизи кылдыр ук регионнун Чогаалчылар эвилелиниң даргазын чайгаар-ла бадылап каар апарган. Чүге дээрге чогаалчы кижини — чонче, хөй-ниитиге угаан-көрүш-даа, амыдыралдаа талазы-биле эң чоок кижини-дир.

Бистин Тывада Чазавыстың Даргазының улусчу чөвүлекчизинге таарышкы дег, ат-алдарлыг, чонунун ортузунда хүндүткелдиг чогаалчылар хөй. Бети дизе республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Черлиг-оол Чашкырмаевич Куулар аңаа төлөптүг деп дыка хөй чогаалчылар, культура ажылдакчылары, башкылар болгаш өскелер-даа санап турар. Черлиг-оол Куулар үстүнде адааным онзагай, эки шынарлар-биле бай. Сагыш-сеткили кижизиг, ажыл-ишчи, туруштуг. Үениң кончуг берге байдалына алыспайн, дүжүп каар часкан «Улуг-Хем» сеткүүлдү өрү көдүрүп, Чогаалчылар эвилелиниң ажылын экижидип, фестивальдар, симпозиумнарны организаастап, өске регионнарда чогаалчылар, культура ажылдакчылары-биле харылзааны быжыглап, боду оларга сунуп чедип, эки чүүлдерни шиңгээдип ап, тыва культураның, чогаалдың, чоннуң хөгжүлдезинге улуг салыын кирип чоруур. Ол кымны-даа өскөлөвөс, кедерге чөптүг, ырадыр чүвени бодап билер, дузааргак. Ынчалза-даа чөптүг эвес, туразы улуг, алгыш-чогушка сундулук, арага-дарыже хандыкшыыр кижилерге хөңнү чок, херек болза хурал-суглаага-даа, кызыл арнынга-даа шүгүмчүлөптөр, ындыг быжыг туруштуг, дидим, ажык сеткилдиг кижини... Ол чон биле Чазак аразына харылзааны быжыглап шыдаар-даа!

Ынчангаш амгы Чазавыс бодунуң штадына хөй-ниити мурнундан томулаткан улусчу чөвүлекчи деп албан-хүлээлгени тургузары хөлчөк-ла күзөңгидир.

Игорь ИРГИТ, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГҮЛЕР

ТР-НИҢ 2002 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-АВГУСТА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

	Январь-август 2002 чыл	Январь-август 2002 чыл январь-август 2001 чылга деңгээрге (хуу-биле)	Январь-август 2001 чыл январь-август 2000 чылга деңгээрге (хуу-биле)
Үлетпүр продукциязының ниити хемчээли	832,5	99,1	106,6
Кол капиталга инвестиция, млн. рубль	381,4	155,3	125,7
Ажылгалга кирген чуртталга бажыңнары, муң дөрбелчин метр-биле	4,1	59,4	106,5
Автотранспорт бүдүрүлгелеринин чүк саарылгазы, млн. тонна-километр	90,4	121,7	108,1
Көдээ ажыл-агый продукциязы, млн. рубль	697,6	95,5	100,1
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, млн. рубль ¹	1646,5	106,1	104,8
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгези, млн. рубль	355,5	103,4	86,4
Боттуг бар акша орулгалары	x	120,6	121,3
Бир кижиге айда ортумаа-биле санап берген боттуг шалың, рубль ²	3524,4	173,1	146,2
Доктааттынган шалың, рубль	x	156,1	117,0
Боттуг ажыл телевири	27,4	103,8	85,7
Ажыл чоктарның ниити саны, муң кижиге ³	12,3	194,4	162,1
Ооң иштинде бүрүткеткен ажыл чок кижилер ³	106,4	110,4	122,3
Хереглел өртектенин индекси ⁴	105,2	108,5	117,8
Ооң иштинде барааннарга ⁴	104,3	108,1	117,8
Аш-чем аймаанга ⁴	107,0	109,0	121,9
Аш-чемге хамаарышпас барааннарга ⁴	112,3	126,6	166,3
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгези ⁴	118,0	131,7	141,1
Үлетпүр продукциязы бүдүрүкчүлеринин өртектенин индекси ⁴			

Тайылбыр:

¹ Чонга хереглел барааннарын сатканының болгаш ачы-дуза көргүскенин хемчээлиниң дугайында медээлерни эт-сеп, холушкак болгаш аш-чем рыноктарына саткан барааннарның эксперт үнелээшкинин, а ол ышкаш хууда кижилерниң кириген медээлерин барымдаалап тургускан.

² 2002 чылдын январь-июль айларда.

³ Ортумаа-биле ол үени.

⁴ 2002 чылдын августу 2001 чылдын декабрыга деңгээрге.

ҮЛЕТПҮР

Республиканың үлетпүрү хууда сайгарлыкчылар-биле кады, амгы күштүг өртектөр-биле 832,5 млн. рубльдин продукциязын бүдүрүк азы 2001 чылдын январь-август айларның деңгээли-биле алырга, 99,1 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринин структурасын алгаш көөрге, оларның хөй үлүү өңүг металлургия – 27,8 хуузу, электри энергиязынга – 26,0 хуузу, аш-чем үлетпүрүнүгө – 20,8 хуузу, одаар чүүл үлетпүрүнүгө – 11,6 хуузу хамаарышпаш турар.

Чүгүлө одаар чүүл, аш-чем, далган-крупа болгаш өңүг металлургия үлетпүрүнден аңгыда, республиканың шупту бүдүрүлгелери бараанниң продукция бүдүрүлгелерин өстүргөн.

Бо чылдын эрткен сес айларында дилиг материалдары, тудуг блоктары, бажың эт-севи, трикотаж кылыгларын бүдүрүлгези, эъттен чартык фабрикактар, ногаадан консервалар болгаш кондитер кылыгларының бүдүрүшкүнү көвүдээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлеринин талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли баш удур санаашкын езугаар алырга, 697,6 млн. рубль азы 2001 чылдын ол үезинге деңгээрге, 95,5 хуу болган.

Бо чылдын 8 айларында көдээ ажыл-агыйның бүгү бүдүрүкчүлери эътти (дириг деңзи-биле) 9,1 муң тоннаны, (2001 чылдын январь-август айларда – 9,6), сүт – 26,5 муң тонна, (27,8), дагаа чуургазы – 3,4 млн. (3,6) бүдүрүп үндүргөн.

Эъттин сайгарылгазы 14 хууга, сүт – 10,3 хууга, дагаа чуургазы – 3,3 хууга кудулаан.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 2002 чылдын сентябрь 1-нин байдалы-биле

алырга, мыйыстыг бода малдың, хой, өшкүнүң, чылгы малдың болгаш тевениң баш саны кудулаан, ивиниң баш саны 4,7 хууга, куш – 7,3 хууга, хаван – 1,6 катап өскөн. Чурттакчы чоннуң дузалал ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың 81,4 хуузу, хаванның — 78,4 хуузу, чылгы малдың – 72,9 хуузу, хой, өшкүнүң — 64,4 хуузу онаажып турар, арат (фермер) ажыл-агыйларга дес-дараалаштыр 9,5; 17,4; 14,6 хуу болуп турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажыл-агыйларын кириштир албаска) малдың кол баш санының кудулаары үргүлчүлөп турар: чылгы малдың баш саны 11,1 хууга, мыйыстыг бода мал – 8,0 хууга.

Бир инектен ортумаа-биле 1123 кг сүттү саап алган, эрткен чылдын январь-август айларда 1000 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 54 чуурган алган, эрткен чылын 57 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүң бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту-биле 2002 чылдын январь-август айларда 668,2 муң тонна чүкүтү сөөрткен азы эрткен чылдын ол үезинин деңгээлиге хамаарыштыр 110,7 хуу хөй болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезинин ниити хемчээли 75,2 тонна болган, эрткен чылдын ол үезинде 84,6 тонна турган.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 9,0 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, эрткен чылдын январь-август-биле деңгээлге көөрге, 107,5 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 70,2 млн. рубльге харылзааның ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга – 35,4 млн. рубльдин.

ТУДУГ

Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринин бүгү-ле бүдүрүлгелеринин болгаш организациларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдеринге кол капиталда инвестициялардан 381,4 млн. рубльди ажылгаан, эрткен чылдын бо үези-биле деңгээрге, 55 хуу хөй болуп турар. Бүдүрүлгө тудугларына 87,3 млн. рубльди, бүдүрүлгөге хамаарышпаш тудугларга – 294,1 млн. рубльди чарыгдаан. Өнчүнүң бүгү хевирлеринин организацилары 4083 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн туткан.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү-ле адырларында үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазы, ниитинин чөмөнчилге черлерин кириштирбишаан алырга, 1647,5 млн. рубль болган, доктааткан өртектөр-биле алырга, ол эрткен чылдын чогуур үезинин деңгээлинен 6,1 хуу ажыл болуп турар.

Бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин 22,5 хууздан, биче бүдүрүлгелеринин 30,5 хууздан, эт-херексел, холушкак болгаш аш-чем рыноктарына садыглаашкынның 47,0 хууздан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазының макроструктуразынга аш-чем болгаш барааннарның деңгээли гүүрү 57,8 хуу, а аш-чемниң эвес барааннарның – 42,2 хуу болган.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Чурттакчы чонга көргүскөн теле-вирлиг ачы-дузаларның хемчээли 355,5 млн. рубль болган, доктааткан өртектөр езугаар алырга, 2001 чылдын январь-август айларның деңгээлинен 3,4 хуу хөй болуп турар.

Коммунал ажыл-агый адырында, эмнелгелерде, харылзаа, өөредилге системазында телевирлиг ачы-дузаларның аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

Август айда инфляция (акшаның үне чокталышкыны) эрткен чылдын декабрыга деңгээрге, 6,0 хуу болган. Аш-чем барааннарынга өртектөр 4,3 хууга, аш-чемге хамаарышпас барааннарга өртектөр 7,0 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер – 12,3 хууга өскөн.

Үлетпүрге өртектөр көргүзүлгелери 2001 чылдын декабрыга хамаарыштыр алырга, бо чылдын августа 118,0 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2002 чылдын январь-июль айларда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 196,6 млн. рубль карылгалы болган. Бо чылдын август эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин ниити албан төлээр өреси (кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өрелер), 2167,9 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өре – 1615,8 млн. рубль азы ниити өрениң 74,5 хуузу.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 1333,2 млн. рубль, азы ниити өрениң 80,1 хуузу болуп турар. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгелер — 16,1 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларже төлөлгелер – 25,8 хуу, хандырыкчыларга өре – 47,4 хуу четкен.

Хуусаазы эрткен кредитор өрелеринин хөй кези көдээ ажыл-агыйга, чуртталга-

коммунал ажыл-агыйына, үлетпүрүнү тудуг материалдарына, электри энергиязына болгаш транспортка хамаарышпаш турар.

Банкылардан алган чээлиде болгаш чээшкиннерде өрелерниң ниити түңү 504,4 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер – 282,6 млн. рубль, ол ниити чээлиде болгаш чээшкиннерден алган өрелерниң 56,0 хуузу болуп турар. Хуусаазы эрткен өрелерде бөлүк бүдүрүлгелеринин күш-ажыл телевиринде төлээр өреси 2002 чылдын сентябрь 1-нин байдалы-биле алырга, 142,5 млн. рубль четкен. Ниити өрениң 47,3 хуузу бүдүрүлгө адырларына хамаарышпаш, социал адырга – 50,8 хуузу, өске адырларга – 1,9 хуузу хамаарышпаш.

Республикада ортумаа-биле бир жылдакчыга шалыңга төлээр өре 9627 рубль болуп турар, ооң иштинде бүдүрүлгө адырында – 6387 рубль, социал адырда – 20625 рубль.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннуң кижиге бүрүзүңгө хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 2056,0 рубль болган. Бо чылын республиканың экономикасында ажылдап турарларның айда ортумаа-биле немей санап кааны ажыл телевири 3697,0 рубль хемчээлге тодараттынган, 2001 чылдын июль-биле деңгээрге, 159,4 хууга өскөн.

Бо чылдын август төңчүзүндө ажыл-биле хандырылганың күрүнө албанының органнарына учетка ажыл дилеп турар 14,4 муң хамааттылар турган. Оларның иштинден албан езузу-биле 12,7 муң кижиге ажыл чок деп хүлээп көрдүнгөн.

Демография. Бо чылдын январь-июль айларда чоннуң ала-чайгаар өзүлдөзи 1000 кижиге хамаарыштыр 3,0 кижиге болуп, эрткен чылдын деңгээлинен 36,4 хуу көвүдээн. Чурттакчы чоннуң өзүп көвүдээри 1000 кижиге онааштыр 18,0 уруглар төрүттүнгөн, эрткен чылдын январь-июль айларда 15,6 турган. Өлүп хораар чорук эрткен чылдын деңгээлинен 284 кижиге көвүдээн болгаш чурттакчы чоннуң 1000 кижизинге хамаарыштыр 15,0 болган. 1000 уругларның бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харлыына чедир назыда чаштарның өлүп хораар чоруу 32,1 болган, эрткен чылдын январь-июль айларда 27,2 турган.

Бо чылдын сес айларында ХБАБ-тын органнарына 686 чаа өг-бүлө тутканнар, 379 чарылган өг-бүлөлөр бүрүткеткен. Чаа өг-бүлө тутканнары бүрүткээринин көргүзүү 5,2 хууга, а чарлыр чорук – 31,6 хууга көвүдээн. 100 юридиктиг өг-бүлө тутканнарда 55 чарылган өг-бүлөлөр онаажып турар (2001 чылда 44 турган).

Республика даштындан 739 кижиге келген, 920 кижиге республика девискээринден үнүп чоруткан. Эрткен чылдын бо үезинде республика девискээринден 181 кижиге үнүп чоруткан болза, бо чылын 471 болуп турар.

Корум-чурум үрээшкени. Республиканың ИХЯ-ның берген сан-медээлерин езугаар алырга, 5025 кем-херек үүлгедишкенини бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннуң 100 муң кижизинге хамаарыштыр 1617 кем-херек үүлгедишкени онаажып турар, эрткен чылын 1905 турган. Кемниң херектерни илередип тывар чорук 33,5 хуу болган, эрткен чылдын бо үезинде 59,1 хуу турган.

Буянный иштиң кижилери

ЫРААЖЫ ХЕМНИН ОГЛУ

Амыдыралдың ээр-дагыр оруктарына кандыг кижилерге кижиде душпас дээр. Эки сеткилдиг, буянный үлө-херекти бүдүрүп чоруур кижиге дужар болзуңа, аас-кежик. Бистер, 70-80 чылдарның студентилери, ылаңгыя филология факультетинин доозукчулары, мерген угаанныг, арыг сеткилдиг, кыптыгып чоруур энергиялыг кижиге салым-чол душтуруп келгени дээш, өөрүп ханмас бис. Ол дээрге бисти беш чыл иштинде дээди эртемге өөредип, кижизидип келген, башкы мергежилдин чажыттарын ажыдып берген башкывыс Доржу Сеңгилович Куулар-дыр. Төрөөн дьлывыстың эгээртинмес байлаа — аас чогаалының, тыва литератураның дугайында улуг билигин — эртинени башкывыс биске берген.

Ол кайгамчык кижиде. Бүгү назынын иштиңде сеткилин, оң чылын улус-чонунга сөңнөп чоруур. Эриг сеткилин өргүп чоруур болгаш башкывыс үргүлчү кадык-сергек, чиик адак, аныаксыг. Доозукчулары, бистер, оранчок улгаткылаан бис, а башкывыс бие хевээр: дурт-сыны-даа шилгедек, арын-шырайы-даа чырык, базым-даа бүзүрелдиг, чоргаар. Ону бо-ла магадап чугаалажы бээр бис. 5, 10, 15, 20 чылдаан (институт дооскан) юбилейлеривисте башкывысты ыяп-ла чалап алып бис. Ол бистер-биле ойнап-хөгөп, солун чугаазы-биле бисти амырадыр. Орук-суурну ыраада дивес, Барыин-Хемчикке азы Бай-Тайгага-даа чыгып дээр болзувусса, ол ыяп-ла чедип келир. Бир-ле чаа ажылын, номун белек кылдыр сунуп чедип келир башкы. Башкыларга номдан үнелиг белек кайда боор!

Башкы болуп салым-чолундан чаяттынган кижиде. Бодундун мөзү-бүдүжү-биле, чугаа-домааның сүүзүнүү-биле, угаан-бодалдарының чаражы-биле ала-чайгаар сеткилдери хаара тудуп, сонуургады бээр. Бодалдарын чарт, тода илеридирин негээр башкы. Экзаменер үезинде билбезин айтырып таваржып келзе, ону ол-бо былгап ора, дужаап алып мен деп бодаан-даа ажың чок. Чиге, тода харыы херек.

Школачы үвистен эгелээш, чеже башкыларны дыңнап, оларга өөретпээр дээр. Ол-ла башкыларынның аразындан Доржу Сеңгилович эң-не хүндүткелдиг. Оң бир онзагай шынары бар: башкының тайылбырлап, чугаалап каан чүүлү угаанче кирген соонда, черле утунмас. Елизавета Боракаева Салзынмаа башкы база ыңдыг. Оларның тайылбыры аажок билдингир болгаш кижиде дыңнааш-ла, сактып алып.

Ынак башкывыстың 70 харлаан байырлалынче чалалга алгаш өөрүп, 80 чылдың доозукчулары бот-боттарывысче дыңнатчып, дүвүрөп-ле үндүвүс. Өөредилге чылы эгелей берген

болгаш башкы эштеривистин чамдызы кээп шыдаваза-даа, чагаа-байырын дамчыдып келдилер. Чыгып алгаш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына чедип келдвис. Улуг зал долдур студентилер, башкылар, эртем ажылдакчылары, чогаалчылар дээш, кымны чок дээр.

Тываның күрүне университетинин ректору Н.Г.Дубровский сөс алгаш, тыва чонунуң культурулу амыдыралына, сайзыралына Д.С.Кууларның — чогаал шинчилекчизинин, аас чогаал чыкчызының, педагогтун, мерген угаанныг кижинин кириген үлүг-хуузуңуң улуун онзалап демдегледиле. Өөредилге, башкылаашкын ажылына үнелеп чет-

болгаш профессионал өөредилге сайыдының оралакчызы А.С.Ооржак, ТР-ниң Культура болгаш национал херектер сайыдының оралакчызы В.О.Наксыл, ТКУ-нун филология факультетинин башкылары Т.Д.Мунзук, Г.И.Принцева, Б.К.Ондар, Е.Л.Иргит олар Д.С.Кууларны төртүтүнген хүнүнден бээр 70 чыл болган ою-биле база Чазактың бедик шаңналы-биле байыр чедирди.

Оон ангыда Доржу Сеңгиловичинин школага-ла башкызы Мария Давыдовна Черноусова-Сарыг-оол, коллегазы Мария Андреевна Хадаханэ, өскөн-төрөөн Хөндергейинден келген төлөөлөр, хоорайның аңгы-аңгы албан организация, школаларындан төлөөлөр башкыга чыгып-чымчак сестерни сөглээш.

Тываның төөгүзүңге ат-сураа артып калыр билдингир кижилер башкывысты хүндүлөп, ону эң-не эки, эң-не бедик деннедиг сестери-биле алгап-йөрөп турарын дыңнааш, база даг-оваа дег чечектерни сөңнөп турарын көргөш, чоргаарланып ордум. Ындыг башкыга башкыладып чоранывыс — аас-кежик. Оң студентизи, доозукчузу диртири — улуг чоргаарал. Өөрүнчүг шак ол хүнде хей-адывыс бедип, эргим башкывысты дөзөп, чонувус, Тывавыс дээш хөйүнү кылыксап, ажыл-ишче улам чалгынналган бис.

Өвүр кожунунуң Солчур ортумак школаның башкызы Зинаида Сарыг-ооловна Монгуш башкызынга байыр чедирип тура, мынча диди:

— Бо хүннерде бистин кожунда улуг байырлал — “Агар сандан ыяш” байырлалы болуп турар. Моол, Кыдат дээр ышкаш чурттардан безин аалчылар — төлөөлөр, садыг-наймаа кылган сайгарлыкчылар эмгежок келген. Ону-даа херекке албайн, башкым Доржу Сеңгиловичинин байырлалында чедип келгеш, өөрүп тур мен. Бистиң ада-иевисти солуп, беш чыл дургузунда чүрээниң чамдыын берип келген башкывыска канчап мөгейбес боор. Башкым дугайында өөреникчилеримге чоргаарал-биле чугаалап чор мен.

Тээли ортумак школаның тыва дыл, чогаал башкызы Розалия Дүпчүновна Иргит:

— Башкымның ачызында башкы болдум. Ам оглум Доржу Сеңгиловичинин студентизи. Ол дээш өөрүп чор мен.

Шынап-ла, Тываның булуң бүрүзүнде Доржу Сеңгиловичинин доозукчулары бар болгай. Ыраажы хем Хөндергейинин оглуна олар шулту чоргаарланып чоруурлар. Юбилейнер-биле, башкы!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: Абаканның педагогика институтунун төөгү-филология факультетинин доозукчузу Доржу Куулар эштери — Ленинградтын кинематография институтунун доозукчулары Сиин-оол Оюн база Сапык-оол Куулар-биле.

Кызыл хоорай. 1956 чыл. Редакцияның архивинден.

ЛИТЕРАТУРА ФОНДУЗУНДАН МӨГЕЙИГ

2002 чылдың сентябрь 21-де Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына Тываның күрүне университетинин профессору, филология эртемнеринин доктору, литература шинчээчизи, тыва улустун аас чогаалының чыкчызы, хөй-ниитичи Улуг Башкы Доржу Сеңгилович Кууларның төртүтүнгенден бээр 70 чылынга тураскааткан байырлыг езулалга келген аалчылар, чалаткан төлөөлөр, аныктар залды шыгырт долдур олурупкан.

“Будуктуг ыяшка куш чыгып, буянный өгге чон чыгып” деп чүве бо ышкажыл. Ол башкыларның Улуг Башкызы. Каш-каш салгалдың башкызы болуп, бөгүнда далай дег эртем-билиин анык салгалдарга дамчыдып берип, езулуг башкылар болурун күзөп чоруур.

Башкы болурда, бойдустан чаялгалыг, бажыңыңа-даа, кудумчуга-даа, хөй-ниити-даа черлеринге кезээде хүлүмзүрүп чоруур үлегерлиг башкы, бөдүүн, биче сеткилдиг, дузааргак, кандыг-даа таварылгада кижилерни дыңнап билер. Ол башкының дыңзыг үн-биле ажынып, студентизин чемелзэн сөстү кым-даа дыңнап чорбаан. Делегей чергелиг педагогтарның, эртемденнерин, чогаалчыларның, критиктеринин ажылдарын хандыр номчуп, оң-биле чергелештир тыва чечен чогаалды шинчилеп, тыва улустун аас чогаалын чыып келгенин, эртемден, критик талаларын хөй-ле кижилер бир сеткил-биле демдегелеп турду. Чогум-на Доржу Сеңгилович Кууларның ажил, амыдыралын дес-дараалаштыр чуруп, чугаалап көргүзөр болза, хөй үе, хүннер херек. Амгы үеде хөй-ниити ажылынга киржир кижилер ховартаан. А Доржу Сеңгилович кара аныяндан бөгүнге дээр хөй-ниити ажылдарны бодунун хуузунда ажылы дег үнелеп, деткип, херек апарганда, аргасүмезин кирип чоруур онза кижилерниң бирээзи.

Бодум хуумда Литература фондузунун ажылын удуртуп, оң ажылын көдүрүп алып дээш хөй-ле күштү салып чор мен. Төлөп бээр акшазы, кыңгырт дээр көпее чок, хөй-ниити организацияны тооп көөр кижилер чок ийин. А фондунун кол сорулгазы — төрөөн дылды сайзырадыр: «Тыва дылым, черим, чонум». «Тыва дыл 2000 чыл» — деп хемчеглер Кызыл кожунунун Каа-Хем суурга уттундурбас кылдыр эрткен. Мөңгүн-Тайга кожунга эртемден К.А.Бичелдей, профессор Д.С.Куулар, драматург К.Ч.Сагды, мен бодум баштады чоруп турдум. Тыва чечен чогаалды чонга суртаалдап, көдээ черниң библиотеказын көдүрүп, тыва чечен чогаал, тыва дыл башкыларын илередир, уран-чечен номчулга кежээлери дээш, эвээш эвес ажылдарны кылып келдвис. Бо-ла бүгү ажылдардан бистиң башкывыс, профессорувус, эртемденивис чыда калбаан.

Республиканың булуң бүрүзүнде — оң студентилери, башкылары. Чамдыктары өрү депшип, даргалай бергеннери хөй. Чогаалчылар, журналистер дээш, кымнарны чок дээр. Барган-на черлеринге тыва дыл, тыва чечен чогаалдын башкылаашкынын, өөреникчилеринин чогаалды билирин, номчурун, тыва чогаалчыларны кайы хире билирин хөлчок сонуургал-биле дыңнаар. Оон туруп келгеш айтырар. «Силерниң бо черинерде кандыг сурагылыг кижилер барыл? Кым деп улустар төөгүнүн арыннарынче киргенил?»... Азы кудумчулар аттарын айтыргаш, оң дугайында чурттакчылар кайы хире эки билирин сонуургаар. «Саны-Мөгө», «Хорлуу кадай» дээр чогаалдарның маадырларының ажы-төлүн, салгалын чугаалап тура, амгы үеде шак ыңдыг бедик чогаалдар үнүп келирин манап чоруур. Үени камнап, кижилерниң сагыжыңа артып калыр кылдыр тоң чугула бодалдарын илередир. Сактырга сөс бүрүзүн элгеп, шишкип каан ышкаш. Чугаа, домаа өөредилгиле. Базым бүрүзүнде сургаалдыг чүүлдер чугаалаар. Ындыг кижилер Тывада ховар.

Хөй-ниитичи талазын үнелеп, кады ажылдап чорааш, хөй-ле чүүлдерни билип, дыңнап чоруур-дур мен. Амгы үеде хөй-ниити ажылынга киржип, деткимче кылып чоруур ыңдыг кижилер кайда боор. Бо чылын Тыва Республиканың Литература фондузу тургустунганындан бээр 10 чыл болур. Тываның Чогаалчылар эвилели удавас 60 чылын демдеглээр. Бистиң улуг башкывыс, хөй-ниитичи дузалакчывыс Д.С.Куулар 70 харлап, харын-даа ТР-ниң Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржактын ат салганы «Күш-ажылчы шыларал дээш» медалын чаалап алды. Чазактың улуг шаңналын алганына сеткилимден өөрүп, Таңды Тываның бедик-бедик дагларының, чалгыын чайган кара суглуг хемнеринин, чингир көк торгу дег дээринин, алдын хүнүн адаандан Силерге черге чедир мөгейдим, Доржу Сеңгилович. Силер ТР-нин Литература фондузу дээш сагыш аарып, оң ажылын көдүрер дээш могаг-шылаг чок үлүг-хуунар кирип, дузалажып, деткип ажылдап чор силер.

Лидия ИРГИТ.

АРАГАНЫҢ ХОРАЗЫ

Араганың хоразының дугайында дыка хөй чогаалчылар, эртемденнер, башкылар, юристер, эмчилер боттарының ажылдарында хөй-биле бижээн. Эң ылаңгыя чонун амгы үеде "технар" деп адап алганы техниктиг спирт кижиниң организмге дыка хоралыг. Бистин республикавыска безин сөөлгү чылдарда ол хоралыг спирти ишкеш, дыка хөй кижилер өлүп хораан.

Ол хирезинде найысылал Кызылда, кожуун төптөри Чадаана, Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак болгаш өске-даа хоорай, суурларда хоранның арага садар адрестерин, эр-херэежен эзир кижилерин хөйүн кижикайгаар. Олар ажыл-хожул-даа чок, ажы-төлүн, алган кадайын, ашаан уткан, бөлүк-бөлүү-биле бир-бир кижиден диленип, "технар" чедирип алып көпөк чып чоруп турарын көөргө, таан чаржынчыг. Оларнын кеткен хөй аажок хирлиг, ойбак-самдар. Арын-баштары, хөй хонуктарда чунмаанындан мат-кара, халгыр ыжык, харын-даа кара-көктөрлиг болгулаар. Карактары көөргө, бичи-даа чырык өөрүшкү чок, хөлүгүр соок болгулаар. Оларындыг байдалга канчап четкенил?

Эгезинде анык-чараш, ажыл-хожулдуг, өг-бүлелиг, каткы-хөлүгү, аас-кежиктиг турган чадавас. Баштай бичи хөглөп, төрүттүнгөн хүн демдеглөп, оон кандыг-бир эки эт садып алгаш, ону чуп, оон эш-өөрүнгө ужурашкаш, дашка көдүрүп, байырлардарда "байырлап" тургаш, чоорту арагага чаңгыга бергенин эскербээннер. Оон шуут-ла арагачы апарган. Ындыглар жылга ызырныр эвес. Оон мырыңай өг-бүлезинге, ниитилеге ызырынмай баар. Өйүн билбеске, арага кижини шак ынчаар бектеп алып.

Араганы бүдүрерин эвээ-жедип, ону садарын чурумчудар дугайында хоойлуларны шаанда-ла Америкага, Россияга болгаш Европаның өске-даа чурттарына үндүрүп турган. 1914 чылда, бирги делегей дайынын үезинде, орус хаан араганы черчерлерге садарын хораан болгаш дайынче шериглерин элээр езу-биле үдээрин чарлаан. Ынчан, шынап-ла, Россиянын чону арага ижерин дыка шөглеткен. Оон үш ай болганда, катап арага садарын чөпшээр-рептерге, чон анаа удурланып, арага ишпес чорукту 11 чыл уламчылаан. Революция соонда В.И. Ленин чурттуң девискээринче араганы даштыкыдан кириерин, заводтарга бүдүрерин, садарын эвээжедир дугайында доктаалдарны хүлээп

ЭЛЕЗИН ДЕГ ХАДЫЙ БЭЭР БИС

(Ынчан төөгүнүң арыннарынга "кончуг-ла арагалаар чораан чон ийин" деп чаржынчыг демдеглел артар)

алган. Чүглө 1925 чылда араганы күрүнениң монополиязы кылгаш, ону хөй-биле бүдүрүп, садып эгелээн.

Совет Чазак арагага удур доктаалдарны 1958, 1972, 1987 чылдарда хүлээп ап турган. Сөөлгү доктаалды 1987 чылда М.С. Горбачев хүлээп алган. 1992 чылдан эгелеп Россияга араганы бүдүрерин, садарын, күрүнениң монополиязы эвес кылдыр соксаткан. Ынчалза-даа чон ол үеден эгелеп, арагага дүжүп, ону хөй-биле чооглап эгелээн. Россиянын чонунуң 20 векте бир кижиге хамаарыштыр арага ижип турганының хемчээлин көргүзөргө мындыг. 1914 чылда бир кижиге 4,7 литр арага чылда хамааржып турган. 1940 чылда 1,3 литр, 1980 чылда ол сан 11 литр апарган. **Антропология эртеми бир кижиге хамаарыштыр арага чылда 8 литр апарза, ол чон өзүп шыдавас деп турар. Амгы үеде Россияда ниити иштигип турар араганы кижиканьыңа үлээрге, бир кижиге 18,5 литр арага хамааржыр болган.** Бо дээрге статистика органнының бергени ылаптыг сан-дыр. **А эртемден эксперттериниң санап турары-биле алырга, ук сан мырыңай 25 литр чедип турар.** Ынчап кээрге чуртувус хоозурап, чонувустуң сагыш-сеткили ядарап, четпес-дудуу урутлар төрүттүнүп турары чажыт эвес-ле болгай. Кызыл хоорайда кижиканьыңа оскунган, бок чушкуп, оон аш-чем тып чип чоруурларны безин чон чаржынып көрүп турар болгай. Арагалаашкынның хайы-биле хөй кижилер озал-ондакка таваржып, хораннанып өлүп, кем-херек үүлгедишкенинери болуп турар.

Хөй арагалаарының хайы-биле Россияда, ылаңгыя Тывада чонунуң чурттаар ортумак назыны өске сайзыраңгай чурттарга көөрдө, куду бооп турар. Европа чурттарында, Америкада, Японияда эр улус 75, херэежен улус 82 хар чедир чурттап турар болза, Россияда эр улус 59, херэежен улус 72 хар. Тывада эр улус 52 хар, херэежен улус 68 хар чедир чурттап турар.

Бир эвес Тывага чонунуң арагалаары бо деңгелге хевээр турар болза, тыва чонунуң саны чоорту эвээжеп, бо чүс чылдың төнчүзүндө шуут когу үстүр, сөөлүндө-сөөлүндө тывалар деп улус чок болуп деп, эртемденнер санап турар. Кайгамчык чараш Саян дагларының эдээнге, чиргилчинниг делгем Эрзин ховуларына, Эдегей, Хемчик, Улуг-Хемниң көктүг-шыктыг шынааларына, эгээртинмес байлак Тожувуска өске чон чурттап: **"Ийет, шаанда маңаа тывалар деп кайгамчык ырлар, хөөмейлээр талантылыг, ажыл-ишчи, ус-шевер чон чурттап чораан дээр. Оларның катап-таттынмас чараш культуразын, национал идик-хевин, чонар-даштан чазаан эр-херекселен, национал хөгжүм херекселдерин чүглө музейден, ыры-хөөмей, каргыраазын чүглө кассеталардан дыңнап**

болуп. А боттары чок, кончуг арагалаар чон чораан. Арага оларны чок кылган" — деп чугаалажыр. Ындыг болбас кылдыр амдан эгелеп араганы шөглет, боданылынар, чонум.

ЧОГУМ АРАГА ДЕП ЧУЛ?

Кандыг-даа арага аймаанда ыяап-ла алкаголь дээр бүдүмөл турар. Ону кончуг күштүг, хоралыг наркотик деп, Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы 1975 чылда чарлаан.

Арага мага-ботче киргеш, ону хораннар. Эң ылаңгыя кижиниң кадыкшылынга эргежок чугула органнының тургустанар бичи кезектери клеткаларже халдаар, оларның ажылдаар, сайзыраар шинээн чидирип, чоорту өлүрер. Нерв клеткаларының ажы-төл (үрө) тывылдырар арга-шинээн үрээр, өскертир. Эртем езу-биле чоруттунган дуржулгалардан алгаш көөргө, кижиниң чеменири, өзери, угаан-медерел ажылы, аарыглардан, даштыкы таарышпас байдалдардан камгаланыры чүглө элээр чорда, таарымчалыг деп бадыткап турар. **Мага-ботка тааржыр, хөй чедирбес арага деп арага чок.**

Ылаңгыя Азия дип чурттуг чоннар: **кыдаттар, японнар, моолдар, соңгу чүктүң чоннары, тывалар арагага дыка дүргөн өөренип, ону хөй ижер кылдыр чаңгыга берип болур. Чүге дээрге оларның мага-бодунда алкагольдегидрогеназа деп фермент чок болуп турар. Ынчангаш арага оларга оо-хоран-биле дөмей.** А мурнуу чылыг климат чурттуг, үргүлчү виноград, чигир-чимис аразында чурттап чоруур чоннарын: французтарнын, итальяннарнын, грузиннеринин организми араганы анаа суг, азы хөй кылдыр үндүрүптөр шынарлыг. Ынчангаш олар арагага дыка хораннамастар.

Араганы кижиканьыңа ишкен соонда, ол ижин-шөйүндү таварааш, ханче кирер. Хан дамырлары-биле дамчааш, ол бүгү органны хораннар. Эң ылаңгыя баш мээзиниң клеткалары баксыраар, чүс-чүс бичи клеткалар өлүп каар. **Алкаголь, бир дугаарында, эритроциттериниң (ханнын кызыл кезээн) бот-боттарына тутчу бээр кылыштар. Чамдык хан оруктарының үттери дыка бичи, тутчу берген эритроциттер ол хан оруу-биле эртип шыдавайн, эң херек кислород болгаш өске-даа чүүлдерни клеткаларже чедирип шыдавайн баар, ынчан клеткалар 7-8 минута болгаш өлүр.** Ындыг чорук бүгү органныра болуп.

Чамдык улус бичи коньяк ижиптерге, чүректин ажылы экижири дигир. Эртемденнер ону бадыткавайн турар. Арага чүректин дамырларын алгыдып, улгаттырбас, чүрекке хөй хан дамчыдып, ону кислород-биле

хандырбас. Харын-даа алкаголь хан базышкынын улгаттырып, бичеледип, ону өрү-куду "халыдып" эгелээр. Хөй ижерге, арага чүректин хемчээлин улгаттырып, оон ажылын баксырадыр. Алкаголь удудар эмнерге хамаарышпас. Бир, ийи дашка сөөлүндө, кижини хөлзедип чоруур чүүлдерни кижиканьыңа улгаттырар. Оон элээр бээрге, ол-ла чүүлдер ону оон артык хөлзедип, хөлчөк мунгарадып эгелээр. Ол бергелерни ажып эртериниң оруун арага ишкениниң соонда тывары анаа дыка берге апаар.

Арага кижиниң мага-бодун дадыктырбас. Доңа бергенде, грипптээнде, ооң-биле эмненирге дуза болбас. Үргүлчү арагалаарга, харын-даа иммуннуг система баксырап, мага-боттуң аарыгларга удур туружу эвээ-жээр.

Арага мага-ботту чылытпас. Донган улус баштай араганы ижиптерге, чылыш дээр. Чүге дээрге кештин дамырлары алгаш, хөй хан дамчып кээрге, кижиканьыңа элээр. Оон ол хан соой бергеш, ижин-шөйүндү, иштики органныра киргеш, кижини дүргөн доңураарына чедирер. Ынчангаш соокка донган улус арага ижипкеш, баштай чылыгып, оон донганын билбейн, олчаан эрте берип болуп. Арага аш-чемге хамаарышпас. Ооң составында организмиге херек чүүлдер чок. Ол чем хайылдырарына киришпес, улуг-хырын, шөйүндүлөргө багай салдар чедирер, оларны аартыр. Алкаголь кара-бүүрек эмнээр эм эвес, чамдык эмчилериниң бүүрээнде даштыг улуска хөй пиво ижерин сүмөлөп турары шын эвес. Ооң орнунга эм оңттар ижерге дузалаар.

Ынчангаш бо чүүлдү төндүрүп тура, мону онзалап демдеглээр-дир бис. **Арага кижиниң баш мээзин баксырадыр, угаан-бодалын дүвүредир, кадыын кошкадыр, мөзү-шынарын, хөй-аъдын кудуладып, арын-нүүрүн бодавас чорукка чедирер.**

ОНУ ИШПЕЙН ЧУРТТАП БОЛУР БЕ?

Делегейниң дыка хөй чурттарының чоннары арага шуут ишпейн чурттап чоруурлар. Байырлардарда, төрүттүнгөн хүн демдеглээнде, албан езу-биле хүлээп алышкыннар үезинде даштыкы аалчыларны хүндүлөп, араганы чүглө амзап турарлар.

Германия, Голландия дээш өске-даа чурттарда араганы кадыг-дошкун наркотик кылдыр чарлаан. Анаа удур хоойлуларны олар хүлээп алганнар. Норвегиянын чону шуут арага ишпес, элээр байдалдыг чурт. Ындыг болгаш ол чурттуң экономиказы дыка бедик. Ында өөренири, эмненири, хөй-ниитиниң транспортунга чорууру халас. Чаа өг-бүлө тутканнарга ыяап чаа

бажың үндүрүп бээр. Норвег ажылчыннарның алып шалыңы дыка бедик. Олар артыкшылдыг акшазын Швециянын банкыларында чыпып шыгдадып турарлар. Ол чыгдынган акша-хөреңги Норвегиянын өг-бүлө бүрүзүнүн ажы-төлүнүн ажы-төлүнүн 22 векте чурттаарына чедер. Оон ыңай Ыраккы Соңгу чүкте Исландия деп чурт база араганы шуут садарын, ижерин чонунуң күзели-биле соксаткан.

Америкада арагага удур демиселдин күштөлгенин мындыг чижек-биле көргүзүп болуп. АКШ-тын амгы президентизи Джорж Буштун 19 харлыг уруу Дженна дүнеки клубка эжи-биле пиво ижип турган дээш торгаткан. Техас штаттын хоойлузу-биле 21 хар четпээн аныктарның арага ижерин хоруглуг. Американың Юта, Мен дээр штаттарында арага, таакпы сатпайн турар. Араб чурттарында, улуг Кыдатта, Японияда чоннар арага хөй ишпес, колдуунда элээр байдалдыг чурттап турарлар.

Эки чурттаар деп бодаар болза, арагадан өске чуртталгада кылыр чүүлдер-ле хөй-дүр. Спорт, туризм-биле найырла-дажыры, ажыл-агыйны, экономиканы сайзырадыр, амьдыралды солун, хөй-ниитиге ажыктыг болдулар чүүлдер-ле хөй ышкажыл. Арагага удур демисел Россияда база эгелей берген. Ооң эң улуг хоорайларының бирээзи Санкт-Петербуркта губернатор В.А. Яковлевтин башталгазы-биле "Элээр Петроград" деп шимчээшкенин эгелээн. Саха (Якутия) Республикада "Нацияны камгалаарының департаментизи" деп тускай албан чери тургустунган. Ол чон ортузунда арыг-чаагай элээр чуртталга дээш улуг ажылды чорудуп турар. Чукоткада 1994 чылдан эгелеп араганы медерелдии-биле ишпестериниң эвилели бар.

А бистиң Тыва Республикада арагага удур шынгыы демисел чорбайн турары дыка элдептиг. Бистиң тыва өгбелеривис база шаанда элээр байдалды тудуп чурттап чораан. Эр кижилер 40 харга чедир арага ишпес, херэеженнер шуут ишпес чораан. Дөртөн хардан өрү назылыг эр кижилер чүглө ийи дашка арага ижер чораан. Оон хөйүн ишпес. Улуг Башкывыс Будда Шакьямуни мынча деп чарлык кылган: "Хөй-хөй кемниг херектерге чедирер арага ижишкенинден шуут ойталанар". Бурунгу тыва чон ук чагыгны ыяк сагып чораан. Буддизмниң эң сайзырааны Тибет делегейде эң чурумнуг, тайбың амьдыралдыг күрүнө бооп турар. Ынчангаш өгбелеривистин чаагай чаңчыларын катап эгидип, арага ишпес амьдыралды катап тургузары эргежок чугула.

Таисья ДАВАА.
Республиканың эмнелге-профилактика төвүнүн ажылдакчызы.

Ыраккы Мөңгүн-Тайгадан

КЫЗЫГААР
АЙТЫРЫЫН
ЧУГААЛАШКАН

Төлээлекчилерниң Мөңгүн-Тайга кожуун хуралының сессиязынга чугула айтырыгларны чугаалажып, тодаргай шийтпирлерни хүлээп ап турар. Чоокта чаа депутаттар боттарының сессиязынга күрүне кызыгаарының дугайында айтырыгны чугаалажып, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың кызыгаар чоогунун чурттакчыларынга кыйгырыын чүүлдүгүнүп, деткип, ону кожуунун бүгү чонунга, малчыннарга тайылбырлап, тодаргай хемчеглер алырын шийтпирлээннер.

Ол ышкаш Бүгү-россияның чон чизезинге белеткел ажилдарының талазы-биле айтырыгны чугаалажып, бүгү чонун киржилгезин хандырар талазы-биле шийтпир, хемчеглерни хүлээп алган. Каргы, Мөген-Бүрен суму чагыргаларының чондан кирип ап турар үндүрүлгелериниң талазы-биле база сайгарып чугаалашкан.

Сессияның ажылынга кожуун чагыргазының даргазы А.К. Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты К.Д.Чындын-оол болгаш кожуунун чагырга даргазының оралакчылары, килдистер эргелекчилери, удуртукчулар киришкен.

БЫЖЫГЛААН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының үезинде албан организациялардан, чондан кирген чагыглар, дилеглер, чагаа-бижиктер болгаш шүтүмчүлөдиг санал-оналдарга дүүштүр ТР-ниң Чазаның ажылдап кылган хемчеглеринге хамаарыштыр Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының ап чорудар хемчеглерин бо чылдың сентябрь 16-да болган кожуун чагыргазының коллегия хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Бо талазы-биле ТР-ниң Чазаның 2002 чылдың август 13-те хүлээп алганы № 550 ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулда мурнунда "Политиктиг турум чорук, экономиканың турум өзүлдези — төрөөн Тывавыстың сайзыралының үндезини" деп программаны күүседир талазы-биле кожуунун ап чорудар хемчеглерин адырлар аайы-биле хүлээп алган. Ол ышкаш Мөңгүн-Тайга кожуунун мурнундан кирген чагыглар, дилеглер, чагаа-бижиктер болгаш санал, сүмелер талазы-биле шийтпирлерни хүлээп алгаш, ону күүседир харысалгалыг кижилерни быжыглаан.

СЕПТЕП КЫЛГАН

Кожуун девискээринде эрткен чылгы болгаш бо чылгы үрхалапка үрелген көвүрүлгелерниң

септелгезин кожуун чагыргазының удуртулгазы-биле Каргы, Мөген-Бүрен суму чагыргаларының киржилгези-биле септеп дооскан. Ылангыя Каргы хемде Казылганың көвүрүүн кылырынга чонун киржилгези эки болган.

УЛАМЧЫЛАП
ТУРАР

Кожуунда кышка белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар. Республика төвүнден ырак турар кожуунга бир дугаарында берге айтырыг — хөмүр-даш сөөртүлгези.

Республиканың одалга-сайгарылга бүдүрүлгези болгаш Кызылдың №2 автотранспорт бүдүрүлгези Мөңгүн-Тайга кожуунче хөмүр-даш сөөртүлгезин сөөлгү хонуктарда идепкейжиткен. Сентябрь 10-нун медээзи-биле кожуунда 922 тонна хөмүр-даш чедиртинген. Ылангыя кожуунун эң ырак сумузу Мөген-Бүрениң Кызыл-Хая суурже 720 тонна хөмүр-дашты сөөртүп чедирген. Албан черлери, организациялар хөмүр-даш-биле долузу-биле хандыртынган. Чурттакчы чонга хөмүр-даш сөөртүлгези уламчылап турар.

Сергей ХЕРТЕК
белеткээн.

Онза байдалдар херектериниң талазы-биле яамының
сентябрь 16-дан 23-ке чедир
ОПЕРАТИВТИГ МЕДЭЭЗИ

НИИТИ БАЙДАЛ. 13 өрт болган, когараан кижилер чок.

Орук-транспорт озал-ондаа: шупту — 19, бертингеннер — 19, өлгени — 8 кизи.

Кем-херек үүлгедиишкиниң байдалы: шупту кем-херек үүлгедиишкини — 150, когарааннар — 30, өлгени — 10 кизи.

Күрүнениң өрт албаны амьдырал-хандырылгага хамаарылгалыг 12 үнүшкүннерни кылган, орта 24 камгалакчылар, 12 техника киришкен.

УЕР-ХАЛАП БАЙДАЛЫ. Республика девискээринде үер талазы-биле байдал оожум. Кызыл хоорайда неделя иштинде Улуг-Енисей 7 см сыыгаан болгаш, ам 211 см четкен. Бичи-Енисейде сугнун деннели 14 см сыыгаан, ам 84 см.

АРГА-АРЫГ ӨРТТЕРИНИҢ БАЙДАЛЫ. Тываның гидрометеорология болгаш мониторинг төвүнүн долгандыр турар хүрээлел талазы-биле медээзинге Мөңгүн-Тайга, Эрзин кожууннарның девискээрлеринде өрттүн айылы 4-кү чергенин, арткан кожууннарда өрттүн айылы 1-ги чергенин.

РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң арга-арыг албанының, РФ-тиң Онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чааладыр яамының ТР-де күрүнениң өртке удур албанының агаардан самолет-биле хайгаарал чорутканының түнелинде, 7 арга-арыг өрттери 3773 гектар черде хып турар. Сөөлгү хүннерде 2418 гектар черге хып турган 11 арга-арыг өрттерин өжүргөн.

Бо чылын республиканың девискээринге 534 арга-арыг өрттери бүртүктеттинген, 149570 га черге арга-арыг өрттери, 61751,6 га хову-шөлдер

өрттери болган.

АВТОМОБИЛЬ ОРУКТАРЫНЫҢ БОЛГАШ АРТТАРЫНЫҢ БАЙДАЛЫ. Республика девискээринде федералдыг болгаш тус черниң автооруктары "Тываавторук" эргелелиниң хайгааралында турар, оруктарда болгаш арттарда онза берге байдал чок.

Абаза — Ак-Довурак аразының 273 километринде чирилген автоорукту кылып турган Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелиниң ажылчыннары акшаландырышыкынны чедир бербээнинден ажылды ара кагган. Аргыкылганы кол оруктун чанында түр кылган 200 метр орук-биле чоруп турар.

Арттарга хар чаап, ондактыг болурунун барымдаазы бар.

КЫЗЫГААРЛАТТЫНГАН ХУУСААЛЫГ КОЖУУННАРЖЕ КЫВАР-ЧААР МАТЕРИАЛДАР БОЛГАШ АЫШ-ЧЕМ СӨӨРТҮЛГЕЗИ. Бо чылдың сентябрь 23-түн байдалы-биле алырга, "Тывакоммунэнерго" ККБ-зи 2580 тонна кывар-чаар материалдарны чедирер тургаш, оон 879,7 тоннаны чедирген (34 хуу), оң иштинде Тожу кожуун — 693,113 тонна, Мөңгүн-Тайга кожуун — 138,027 тонна, Кунгуртук — 44,821 тонна, Качык — 3,76 тонна.

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГАДА БАЙДАЛ. Кызыл хоорайда электри энергиязы-биле хандырылга өйүндө, бүгү кожууннарже электри хандырылганын чорудуп турар. Бо чылдың сентябрь 15-те Каа-Хем кожуунун Кундустук суурнун электри шугумунун 18 чагылар аразының ак-демир сывырындаан оорлап аппаратан. Ол-ла хүн күштүг хат хадаанындан Балгазын — Самагалтай — Эрзин аразының электри энергиязын түр өжүргөн. Амгы үеде электри энергиязының хандырылганын кошкан.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда ажылдап, чурттап чоруур бистиң ада-иевис Зинаида Байгровна, Чайлаг-оол Иргитович Даржааларның сентябрь айда төрүттүнген хүннери. Эргим кижилеривиске каң дег кадыкшылды, өөрүшкүнү, улуг кежик-чолду, узун назынны чүрээвистиң ханызындан күзеп тур бис. Сеткилиңер чырык, хей-адыңар бедик, чорууңар чогуңгур, бодалдарыңар бүдүңгүр болзун!

Хүндүткел-биле уруглары, оглу,
уйнуктарыңдан.

ДИЛЕГ БИЛИРИИШКИНИҢЕР
КИИРИҢЕР!

Делегейниң ийги дайынының чылдарында Австрияның девискээринге кулданышыкын болгаш албадал күш-ажылынга национал-социалистиг езу-чурумнун айылынга таварышкан (нацизмниң хоругдалыга турган) кижилерге элтежилгениң Австри фондузундан акша төлеттирип алып дилег-билдиришикиннерни киририниң хуусаазы

2002 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 27-ДЕ

доостурун Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы дыңнадып тур.

Амгы үеде чедир Россияның Ажаалга банкызы 2533 кижиге компенсацияны төлөөн. Компенсацияның бо хевирин алып эргелиг хамаатылар Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызынга кээп, айтырыгны шийтпирлээрин диледивис. Телефону 5-14-66.

Тыва Республиканың КУ ФПАЭ Сүт-Хөл кожуунун почта албанының район эргелелиниң начальнигиниң хостуг албандуужаалыга ажылдаар күзөлдиглерниң конкурсузун чарлап тур.

Негелдези: дээди эртемниг, удуртук албандуужаалдарга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болуру.

Айтырар чери: ТР-ниң КУ ФПАЭ-ниң кадрлар килдизи. Телефону 3-80-08. Хуусаазы 2002 чылдың октябрь 10-га чедир.

70 чылдың юбилейинче чалалга

2002 чылдың сентябрь 27-де 10 шакта төп стадионга Чаа-Хөл кожуунун Кара-Тал суурнун 70 чыл юбилейинче чаңгыс чер-чурттугларывысты чаладывис.
ОРГКОМИТЕТ.

"НАШ ДОМ" МУБ чуртталга-коммунал ачы-дузаның субсидиялар бижип бээрин уламчылап турар.

Муниципалдыг болгаш ведомстволар бажыңнарында чурттап турар хамаатылар чурттап болурунун адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг болза, "Наш дом" МУБ-ка кээр. Адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап 5.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң угбавыс Людмила Сатовна Ондарны Ак-Туругдан Шагаан-Арыгга чедир сөөлгү орукче үдежиринге дузалашкан Арыг-Үзүү суурнун чагырга даргазы Мерген Очурович Балчийге, чонувус Өшкү-Саар Монгушка, Владимир Монгушка, Андрей

Монгушка, Кызыл-оол Даржаага, Олег Хөвөңге болгаш кожолары-выска четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илеретпишаан, ажыл-ижинге чедишкени-нерни, амьдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедивис.
Уруглары, төрелдеринден.

Эрзин кожуун чагыргазының коллегиязы, Төлээлекчилерниң кожуун хуралы күш-ажылдың хоочуну, республиканың болгаш Эрзин кожуунунун хөгжүлдөзүңгө төлөптиг үлүүн кириштирип чораан өгбевис

Кыргыз Тадаевич
АРАКЧААНЫҢ

аар аарааш мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, уруг-дарыныга, чоок кижилеринге ханы кажыдылды илередип тур.

Республиканың башкыларның педагогиктиг билиин сайзырадыр институтунун улуг башкызы Чечек Ховалыговна Натпиттин оглу

Александр Сергеевич
ЧИГЖИТТИҢ

үр эвес аарааш, мөчээни-биле ооң авазыңга, өг-бүлезинге, эш-өөрүңгө ханы кажыдылды илередип тур.

Төрелдеринден.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат,
Е.Монгуш, Ч.Монгуш, С.Хертек,
Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдистер — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдистер — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдистер — 1-03-88, чагаа килдистер — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүңгө өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6267.
Чагың 108.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тывакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хойлуудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүктелгениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышлаар.